

Ali Kök

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi, Kars/Türkiye
Assist. Prof. Dr., Kafkas University/Faculty of Arts and Sciences, Kars/Turkiye

eposta: alikok2703@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1018-3600> - RorID: <https://ror.org/04v302n28>

Atıf/Citation: Kök, Ali. 2025. İlhanlıdan Kaçarlara İran Sahası Devlet Belgelerindeki Mühür ve Kayıtlı İlgili Terimler. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/43, 322-346.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1654197>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	09.03.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	25.04.2025
Yayın Tarihi/Published:	15.06.2025

İLHANLIDAN KAÇARLARA İRAN SAHASI DEVLET BELGELERİNDEKİ MÜHÜR VE KAYITLA İLGİLİ TERİMLER¹

Öz

Büyük Selçuklularla onun mirasçıları, daha sonra Çingizli fütühatı ve ondan doğan yeni siyasi nizam, yeni Türk yazı dillerini doğurmuştur. Bu yeni Türk yazı dilleri Altın Ordu, Çağatay ve İlhanlı kültür merkezlerinde işlenerek zaman içerisinde köklerinde İslamiyetin ve bu dinin yayıldığı çevrelerdeki eski kültürlerin etkileriyle Türk-Uygur devlet yazışma geleneğinin bulunduğu bir ürün olan Türk devlet yazışma dilini ortaya çıkarmıştır. Dil, idare, inanç ve kültür bakımından kozmopolit özellikler gösteren bu devlet yazışma diliyle hazırlanan belgeler şekil ve muhteva yönünden düzenlenirken bu niteliklerle donatılmıştır. Dolayısıyla istar edilmeden önce hükümdara arz edilen konunun daha sonra divan kâtipleri tarafından uygun bir üslup ve kalıp formüllerle sözden yazıya geçirilip kâğıt üzerine yerleştirilerek süslenmesi, hazırlanan belgenin gerçek ve güvenilir bir belge olduğunu gösteren almetin vurulması, hangi daireye ait olduğu, mesuliyet ve kontrolün kimlerde olduğunu gösteren kaydın düşürülmesi, arşive kaldırılması ve çoğaltılmasına kadar farklı farklı işlemlere tâbi tutulan devlet yazışma belgelerinde bunun iz ve etkilerini gösteren terimler bulunur. Söz konusu zengin terminolojinin tanıklandığı sahalardan biri de İran'dır. İran, yurt tutuşlarında yüzlerini batıya çeviren Türklerin birbirleri veya farklı milletlere karşı verdikleri çetin mücadelelerine sahne olmuş bir sahadır. Bu çalışmada Türk/Türkmen gerçeğinin esaslı bir biçimde Selçukoğulları ile başladığı İran sahasında birbirinden fasıla ile kurulmuş İlhanlı, Calayırılı, Çobanlı, Timürlü, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî, Afşar ve Kaçarlara ait Farsça, Moğolca ve Türkçe devlet evrakının mühürlenmesi ve kayıt

¹ Bu makale Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder danışmanlığında hazırlanıp 2022'de savunulan "Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslûbu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

İlhanlıdan Kaçarlara İran Sahası Devlet Belgelerindeki Mühür ve Kayıtlı İlgili Terimler

altına alınmasında geçen terminolojinin tespiti, değerlendirilmesi, kullanımı ve türlerinin sınıflandırılması amaçlanmaktadır. Yine bu devlet ve hanlıklara ait ilgili terimlerin kökenleri, terim ve sözlük anlamları arasındaki ilişkiler, hangi sahalara yayıldığı, yayıldığı sahalarda hangi zaman dilimleri arasında kullanıldığı, Farsça ve Moğolca belgelerdeki muadil ve mukabillerinin neler olduğu çalışmanın hedeflerinden bazılarıdır.

Anahtar Kelimeler: İran, Türk ve Türk-Moğol devletleri, diplomatik, diplomatik belgelerdeki alametler, mühürler.

TERMS RELATED TO THE SEAL AND REGISTRATION IN THE STATE DOCUMENTS OF THE IRANIAN AREA FROM THE ILKHANID TO THE QAJARS

Abstract

The Great Seljuks and their heirs, later the Censuk conquests, and the new political order that emerged from it, gave birth to the new Turkic written languages. These new Turkic written languages were processed in the Golden Horde, Chagatai and Ilkhanid cultural centers, and over time, the Turkic state correspondence language, which is a product of the Turkish-Uyghur state correspondence tradition, with the influences of Islam and the ancient cultures in the circles where this religion spread, emerged. This state, which has cosmopolitan characteristics in terms of language, administration, belief and culture, is equipped with these qualities while the documents prepared in the correspondence language are arranged in terms of form and content. Therefore, in the state correspondence documents, which are subjected to different procedures such as the subject presented to the ruler before it is dismissed, then the clerks of the council to put it in writing with an appropriate style and formulas and place it on paper, the sign showing that the prepared document is a real and reliable document, the record showing which department it belongs to, who has the responsibility and control, its removal to the archive and its reproduction There are terms that show the traces and effects of this. One of the areas where this rich terminology is witnessed is Iran. Iran is an area that has been the scene of the fierce struggles of the Turks, who turned their faces to the west during their homeland, against each other or against different nations. In this study, it is aimed to identify, evaluate, use and classify the terminology used in the sealing and recording of Persian, Mongolian and Turkic state documents belonging to the Ilkhanid, Jalayirs, Chobanids, Timurids, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavids, Afshars and Qajar which were established intermittently in the Iranian field, where the Turkic/Turkoman reality started with the Seljuks. Again, the origins of the relevant terms belonging to these states and khanates, the relationships between the terms and dictionary meanings, the areas in which they spread, the time periods between which they were used, and what are their equivalents and equivalents in Persian and Mongolian documents are some of the objectives of the study.

Keywords: Iranian, Turkic and Turko-Mongolian states, diplomatic, omens in diplomatic documents, seals.

Giriş

Devletlerin yazışma divanlarından çıkan ve farklı disiplinler açısından önem taşıyan belge ve resmî kayıtları malzeme ve muhteva açısından inceleyen diplomatik ilminde terim olarak pek çok kavram yer alır. Söz konusu terimlerin kullanım alanı ve muhteviyatı, devletlere göre çeşitlilikler arz eder. Bir devlet, yazışma kültürünü kendisinden önceki devletlerin yazışma dilleri mirası üzerine inşa etmiş, hâkim olduğu topraklar da fetihler, göç, iskân, kültürel, siyasi kaynaşmalar ve toplumsal ilişkiler nedeniyle pek çok yabancı dille farklı kültürlerin etkisi altında kalmışsa bu çeşitlilik ve zenginlik daha fazla olur. Bahse konu olan çeşitli ve zengin yazışma kültürünün tanıklandığı devletlerden biri de oluşumuyla şekillenmesinde yukarıda zikredilen dilsel ve kültürel etkileşimlerin belirleyici olduğu Büyük Selçuklu sonrası İran sahası Türk ve Türk-Moğol devletleri diplomatîğidir. Türk, Moğol, Fars ve Arap geleneği etkilerinin görüldüğü ve esasen birbirlerinin ardılı olan İlhanlı, Çobanlı, Calayırlı, Timürlü, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî, Afşar ve Kaçarlar ait, Arapça, Farsça, Moğolca ve Türkçe devlet evrakında pek çok diplomatik terimin yer aldığı bilinmektedir. Bazılarının asıl Türk-Uygur yazışma geleneğine ait olduğu görülen bu diplomatik terimler; Türk, Moğol, Fars ve Arap dili konuşurları arasında farklı alanlarda alışverişin daha da arttığı bu devletler zamanında kendine geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Aşağıda Büyük Selçuklu sonrası İran sahasında kurulan Türk ve Türk-Moğol devletlerine ait devlet yazışma belgelerinde geçen mühür ve kayıtlarla ilgili belli başlı birkaç diplomatik terim üzerinde durulmuş ve bunların özellikleri ana hatlarıyla verilmeye çalışılmıştır. İncelenmeye esas alınan diplomatik terimler kendi içinde *Hükümdar ve Divan Belgelerinin Mühürlenmesinde* ve *Belgelerin Kayıt Altına Alınmasında Kullanılan Diğer Alametler* olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.

1. Hükümdar ve Divan Belgelerinin Mühürlenmesinde Kullanılan Alametler

Büyük Selçuklu sonrası İran sahası Türk ve Türk-Moğol devletleri diplomatîğinde evrakta sahteciliği önlemek, onun gerçek ve tasdik edilmiş bir belge olduğunu göstermek için hükümdarlar, devlet görevlileri ve bu görevlilerin mensup oldukları dairelere özgü alametler kullanılmıştır. Aşağıda ilgili dönem ve sahanın Türk devletlerinde hükümdar ve divan belgelerinin geçerlilik, güvenilirlik, muteberlik ve tasdiki için vurulan ve hükümdarın nüfuz ve yetkilerini temsil eden *tamga* ve *mühür* ile hükümdarın imzası olarak atılan veya çekilen *tuğra*, *nişan*, *tevki* ve *imza* terimleri üzerinde durulmuştur.

1.1. Tamga

Tamga, nişâne, mühür, sorguç (Arat 2006: 718). Clauson, *tamga* terimini “Eski Türk devletlerinde, hükümdarın resmî kararlardaki mühür ya da imzasını ifade etmek için kullanılan geniş kapsamlı bir ibare” olarak açıklamıştır (1972: 504-505). Erdal, Moğolcada tamaga olarak tanıklanan kelimenin “damlamak, yakmak, yanmak” anlamına gelen *tam-*

İlhanlıdan Kaçarlara İran Sahası Devlet Belgelerindeki Mühür ve Kayıtlı İlgili Terimler

fiiline fiilden isim türeten -gA ekinin getirilmesiyle oluşturulduğunu belirtir (1991: 379). Kelimenin etimolojisi için ayrıca bkz. (Özyetgin 1996: 173; Şirin 2016: 342). Tamga ilk defa Açıra yazıtının sol yanındaki metnin üçüncü satırında *tamğalıg yılkı* şeklinde tanıklanmıştır. Söz konusu terim Budist ve Maniheizt çevreye ait tarihî metinlerde *üç tamğalarıg bütürdü, kişi küzedgü tamğa tutmış kergek, Çhşapat tamğa arıg küzedür men şıla-mudranı, bitigniñ/nomların tamğasın oyturmaq* şekillerinde geçmektedir (Alışık 2008: 66). Daha sonra Hakaniye Türkçesi dil yadigârlarından DLT'deki *ol bitig tamğaladı* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 489) örneğiyle KB'deki 2902, 3274, 3275, 3942 numaralı beyitlerden hareketle, tamganın Türklerin diplomatik yazışma geleneğinde geçmişten beri kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu Türkçe terim, Selçuklular veya Çingizliler kanalıyla Arapça ve Farsçaya geçmiştir. Egemenlik, güç, belgenin güvenilirliği, itibar ve saltanat sembolü olarak kullanılan tamga, İlhanlıların resmî mühürleri anlamında kullanılmıştır.

Resmî yazışmalara tasdik için vurulan ve üzerinde özel altın suyu veya al, kara ve kök mürekkeplerin bulunduğu tamgaların menşei Türk-Uygur muhitine kadar uzanır. Ötüken'deki Uygur Kağanlığının çöküşünden sonra ortaya çıkan Uygur hanlıkları sınırlarında dar bir alanda kullanıldığı anlaşılan Çince bao tamgalar Çingizli ve onun mirasçıları olan devletlerin yazışmalarına Uygurlar vasıtasıyla geçmiştir (Barutcu Özönder 2017: 29). Hendesî ve dikkörtgen biçimindeki Uygur tamgalarının yanında İlhanlılar döneminde kare şeklinde, kûfi hatlı, hanın ad ve ünvanı bulunan tamgalar da kullanılmaya başlanmıştır. Tamgalar konusunda önemli düzenlemelere giden İlhan Gazan Han (1295-1304) zamanında tamgalar kullanıldıkları alanlara göre tasnif edilerek derecelendirilmiştir (Özgüdenli 2009: 261). Altın suyu mürekkeple basılan tamgalara Farsça ve Türkçe belgelerde *altun tamğa*, Moğolca belgelerde ise *altan gerige*, kırmızı mürekkepli olan tamgalara Farsça ve Türkçe belgelerde *al tamğa*, Moğolca belgelerde ise *al tamğatai*, siyah mürekkepli tamgalara *kara tamğa*, yeşil mürekkepli tamgalara *kök tamğa* adı verilmiştir (Uzunçarşılı 1988: 198-199). Söz konusu tamgalardan biri olan *al tamğalar* Türk hükümdarlar vasıtasıyla Mısır sahasına kadar uzanmıştır. Nitekim İlhan Abaka ile Memlük sultanı Sultan Aybars arasındaki Arapça yazışmalarda kullanılan bu terim için *tamğâti bi'l-aşmer* ifadesi geçmektedir (Amitai-Preiss 1994: 21). İlhanlı, Çobanlı ve Calayırlılarda yarlıklara sultanın alameti olarak kırmızı mürekkepli *al tamğa* vurulurken aynı belgede bulunan ulus emirleri ile vezirlerin tamgaları ise siyah mürekkepli olan *al tamğalar*dı. İşte kaynaklarda her birinin farklı şahıslar ve amaçlarca kullanıldığı görülen *kök tamğa*, *yeşim tamğa*, *altun tamğa*, *al tamğa* ve *şara tamğa* adında beş tür tamganın varlığından bahsedilmektedir. Bunların en mühimi olan *kök tamğa* umumiyetle Büyük Kağanlık ile olan yazışmalarda kullanılmıştır. Nitekim Kubilay Han'ın İlhan Abaka'ya gönderdiği bir bitik, *kök tamğa* ile damgalanmıştır (Güneş 2021: 211). Büyük *yeşim tamğa* İlhanlılarda hana, emirlere ve mülkiyet ile ilgili yarlıklarda; altın suyu ve yaldızlı mürekkebin kullanıldığı *altun tamğa* ise orta derecede önem taşıyan umumiyetle mali hükümler ihtiva eden yarlıklar ile askerî işlerle ilgili yarlıklarda kullanılırdı. Nazmî Zade'nin Vassaf Tarihi Lügâti

tercümesinde *al*'ın, Harezmi lügâti olarak *nişân-ı pâdişâhî* ve *altun tamğa*'nın hükümdar tuğrası olduğu, *al-tamğa*'nın divan tarafından vergi alındıkça bunun tahsil edildiğine dair yine hükümdar imzasını havi mühüre denildiğini yazar (Uzunçarşılı 1988: 198). Bununla beraber askerî işlerde kullanılan *altun tamğalar*ın kenarlarında yay ve kılıç resimleri bulunurdu. Dış yazışmalar ile hükümler konusunda ıstar edilen yarlık ve bitiklerde ise kırmızı mürekkepli *al tamğalar* kullanılmıştır. Gazan Han zamanında büyük noyanlar arasından seçilip bu emirlere verilen, adli yazışmalar ile hanın tamgaladığı yarlığın arka yüzüne bu kimseler tarafından hanın filan nişanı bizim tarafımızdan sadır olunmuştur diye mesuliyeti üzerlerine almak için vurulan siyah mürekkepli *ğara tamğalar* kullanılmıştır. Calayırli belgelerindeki *al* ve *altun tamğalar*ın kullanım alanı ve amaçlarının İlhanlılar ile paralel olduğu tespit edilmiştir (Güneş 2021: 211-212, Yılmaz 2002: 278). İncelenen dönem ve saha devlet yazışma belgelerinden hareketle *al tamğalar*ın Çince, *ğara tamğalar*ın ise Moğolca oldukları görülmektedir.

Tamga işleriyle meşgul olan kişiye tamgaçı “tamgaçı” adı verilirdi. İncelenen dönem ve sahaya ait devlet yazışma belgelerinde geçen tamgaçı terimi, resmî yazışmalarda yarlık ve bitikleri tasdik anlamında hükümdar tamgasını vuran görevli için değil de “bir memlekete giren veya oradan transit geçen her tür ticaret malından alınan bir vergi olan” *tamğa* vergisini tahsil eden gümrük memuru için kullanılmıştır. Bu terim Orhun yazıtlarında *tamğaçı* (Tekin 2000: 82), Uygurlarda *tamğan* (Ayazlı 2016: 220) ve KB'de *tamğa/çı* (Arat 2008: 704) şeklinde tanıklanmaktadır. KB'deki bilgilerden hareketle Türk Hakanlığında karakteri düzgün kişiler arasından seçilen *tamğa*çının (704) görevi resmî belgeleri kendi eliyle tamgalaması (Arat 2008: 588) ya da tamga urmasıdır (Arat 2008: 536).

İlhanlılarda ise biçig/bitik, ferman ve yarlıklara *al tamğa* vuran kimselere *alçıyân* denmekteydi (Özgüdenli 2009: 262). Onlar bu hizmetlerine karşılık yarlık sahiplerinden ücret alırken İlhan Gazan Han, bu uygulamaya son vermiştir. Bu ilhan, diplomatiğe ait teknik bir terim olan tamga ile ilgili olarak bazı yeni usuller ortaya koymuştur. İlhan Gazan'ın tahta cülusundan hemen sonra yarlık ve misallerin üzerine basılan *al tamğalar*ın İslamî prosedüre uygun olarak hazırlanması, buna uygun yeni nişan ve alametlerin tespit edilmesi, hanın İslamî usullere uygun lakaplar, ünvan ve alametler kullanması, İslamiyet kabul edildiği için *al tamğalar*ın Allah ve peygamberin adıyla süslenmesi, kare biçimindeki *al tamğalar*ın daha mükemmel olması münasebetiyle daire biçimine dönüştürülmesi, kullanım alanı ve şekillerine göre tasniflere gidilmesi, muhatabının hükümdar veya büyük ümera olduğu yazılara vurulmak üzere yeşim taşından büyük *yeşim tamğa* yaptırılması buyrulmuştu (Özgüdenli 2009: 258). Kadı, şeyh ve ulema gibi din adamları için de daha küçük bir tamga hakkettirmişti. Askerî yazışmalarda çevresine yay, çomak ve kılıç resimleri işlenmiş altun tamga kullanılmaktaydı; askerler bu tamganın bulunduğu emri görmedikçe kimsenin sözüne inanmazlar, sadece tamgalı emirle sefere çıkar veya seferden dönerlerdi. Büyük tamga kilitli bir mahfilde durur, tamgalanacak belge bir araya getirilip tamgalandıktan sonra tekrar eski

yerine kilitlenirdi (Halaçoğlu 1993: 455). Bu durum aynı zamanda dîvân-ı inşâ'dan çıkan bir belgenin son mertebesini vasfeden bilgiler olmalıdır.

Tamga kelimesinin, incelenmeye esas alınan devlet yazışma belgelerinde *al-tamğahā* (İY-F 5/8), *altun tamğa-yı hümayūn* (İY-F 11/9), *al-tamğa-yı mübārekü'd-dīvānu'l-kānūnī* (İY-F 18/2-3), *altun tamğa-yı mübārek* (ÇY-F 2/3) gibi sıfatlarla birlikte kullanıldığı görülmektedir. İlhan Argun'un 1289'da Fransa kralı IV. Philip'e göndermiş olduğu 183 x 25 cm ölçülerinde pembe renkli kâğıda yazılan bitiğinin 10-13, 24-27, 31-34. satırlarının üzerindeki *al tamğaların* murabbası 15 cm x 15 cm olup içerisinde *Fuguo Anmin zhi Bao*; 1290'da IV. Nikolay'a göndermiş olduğu 110,2 cm x 14,9 cm ölçülerindeki bitiğinin 13-18, 30-34. satırlarının üzerindeki *al tamğalardan* birincisinin murabbası 15,3 cm x 14,9 cm, ikincisinin murabbası 13 cm x 14,8 cm olup içerisinde *Fuguo Anmin zhi Bao*; Gazan Han'ın 1302'de VIII. Boniface'e göndermiş olduğu 88,1 cm x 42 cm ölçülerindeki bitiğinin üzerindeki *al tamğalardan* birincisinin murabbası 9,5 cm x 9 cm, ikincisinin murabbası 9,5 cm x 9,4 cm olup içerisinde *Wangfu Dingguo zhi Bao*; İlhan Olcaytu'nun 1305'te Fransa kralı IV. Filip'e göndermiş olduğu 300 cm x 50 cm ölçülerindeki bitiğinin 6-8, 15-17, 25-27, 36-38, 40-42. satırlarının üzerindeki tamgaların beşinin de murabbası 13 cm x 13 cm olup içerisinde Çince *Zhenming-Huangdi Tianshun-Wanshi zhi Bao* (Yasuhiro 2010: 221-228) kaydı bulunur. İlhan Ahmed Tegüder'in 681/1282 yılında Memlûk hükümdarı Melik Mansur Kalavun'a gönderdiği bitiğin üzerinde üç *al tamğanın* bulunduğu (Uzunçarşılı 1988: 200) görülür. İslamiyeti kabul etmelerinden sonra İlhanlılara ait kûfi yazıyla yazılmış kare tamgalarının bazılarında iç içe geçmiş bir çerçeve görünümündeki ilk çerçevesinde kelime-i tevhit gibi ilahi sözler ile hanın adı yer alır. Orta çerçevede hanın adı ve şiarı verilir. Ayrıca tamganın tam ortasında hana ait özel bir işaret yer almaktadır. Bununla birlikte bu özel tamgalar her İlhanlı yarlığında yer almaz.

Çingizli, İlhanlı, Çobanlı ve Calayırılı dönemi resmî yazışmalarında kare biçimindeki *al tamğaların* içerisinde Türk-Uygur hattıyla karakteristik olarak Çince şu ibarelerin yer aldığı görülmektedir: *Xing-hubu Shangshu Yin* (İY-F 3/8-10, 27-32), *Wangfu zhi Yin* (İY-F 6/6-7), *You-shumishi zhi-Yin* (İY-F 7/11-12), *Zongguan Yinyuan zhi Yin* (İY-F-T 1/ 23-26), *Fuguo Anmin zhi Bao* (İY-Moğ. 1/11-13), *Zhenming-Huangdi Tianshun-Wanshi zhi Bao* (İY-Moğ. 2), *Yuqian zhi Bao*, *Wangfu Dingguo Limin zhi Bao*, *Huangdi zhi Bao*, *Huang hou zhi Bao* (Yasuhiro 2010: 218).

İlhan Gazan Han (1295-1304) ile başlayan inşâ divanındaki İslamîleşmenin etkisiyle tamgaların İslamî usul ve üsluba uygun olarak hazırlandığını gösteren tamga örnekleri de vardır. Bu tür İlhanlı ve Çobanlı tamgalarına İlhan Ebû Saîd'in emiri Çoban'ın Yolak İsmail'in kardeşi çocuklarının soyurgalları hususunda sadrettiği 721/1321 tarihli yarlığı (İY-F 8) ile Şeyh Hasan Çobanî'nin Mindîşin reâyasının ikta sahipleriyle ilgili şikâyeti üzerine çıkardığı 743/1342 tarihli yarlığında (ÇY-F 1) bulunan şu tamgalar örnek olarak gösterilebilir: *lâ-ilâhe illâ'llâh Muḥammed resûlu'llâh Ebû Bekir ve 'Ömer ve 'Osmân ve 'Alî* (İY-F 8/12-15), (tamganın dış kenarı)

lā-ilāhe illā'llāhu'l-melikū'l-ḥaqqū'l-mübīn (mührün iç kenarı) *Muḥammed resūlu'llāh ... ḥulefātu'r-rāşidīn* (ÇY-F 1).

Allah, peygamber ve dört halifenin adıyla süslü tamga örnekleri Calayırılı Sultan Ahmed'in Şeyh Sadreddîn'in müritlerini vergilerden muaf olmaları hususunda verdiği 773/1372 tarihli yarlık (CY-F 4) ile Sultan Ebû Saîd Küregen'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a gönderdiği 873/1468 tarihli bitiğinde (TB-T 1) de tanıklanmıştır. Calayırılı Sultan Ahmed'e ait yarlıktaki tamgalardan birincisi 2-3. satırlarının sağ tarafına, ikinci ve üçüncüsü ise 10-11, 14-15. satırlarının sağ taraflarının başından başlayıp ilgili satırların ortasına kadar gelen yerlerine kadar kısımlarda bulunmaktadır. 12,5 x 12,5 cm ölçülerindeki kûfi hatlı tamganın etrafında *lā-ilāhe illā'llāh vaḥdehu lā-şerike lehū'l-mülkü ve lehū'l-ḥamdü yuḥyî ve yümît huve ḥayyun lā yemût bi-yedihi'l-ḥayr ve hüve 'alā külli şey'in ḳadîr ve ni'me'l-mevlā ve ni'me'n-naşır*, tamga metninde *lā ilāhe illā'llāh Muḥammed(ün) resūlu'llāh ersele (resūlehu) bi'l-Ḥudā ve dīni'l-ḥaqqı li-yuḫrihu 'ale'd-dīni küllih ve keḫā billāhi şehīdā ve men naşru illā min 'inda'llāhi'l-'azīzi'l-ḥakīm fī sene-i tis' seb' ve ḫamsīn ve seb'a-mi'metü'n-... ve şallā'llāhu 'alā seyyidīnā Muḥammed*, dört bir köşesinde ise *Ebübekr*, *Ösmān*, *Ömer* ve *Alī* yani çeharyarın adları yazmaktadır. Timürlü hükümdarı Sultan Ebû Saîd Küregen'e ait bitiğin 71-76 satırları arasının son kısımlarının üstünde 8,5 x 8,5 cm büyüklüğünde yaldızlı bir ve murabba şeklinde olan tamganın üç tarafında *bi-smillāhi'r-raḥmanī'r-raḥīm*, kelime-i şهادet -iç murabbanın sağında *lā-ilāhe illā'llāh*, solunda *Muḥammed resūlu'llāh*, dört köşesinde çeharyar'ın adları -*Ebübekir* *Ömer* *Ösmān* *Alī* alt kısmında Peygamber efendimizin torunları Hz. Hasan ve Hüseyin'in adları *el-Ḥasan ve'l-Ḥüseyin*, tamganın ortasında ise *es-sultānu'l-a'zam ve'l-ḫaḫanu'l-ekrem muḡişü'l-ḫaqq ve'd-dīn Sultān Ebū Sa'īd Küregen ḫalleda'llāhu mulkehu ve sultānehu* ibaresi bulunmaktadır. Sultan Ebû Saîd Küregen'in tamgasının kûfi hatla değil de sülüs hatla yazılması ve ebatça daha büyük olması yönüyle Altın Ordu tamgalarından ayrılmakta (Özyetgin 2005: 65) daha büyük olması yönüyle de İlhanlı (İY-F 3, İY-F-T 1) ve Calayırılı (CY-F 4) tamgalarıyla birleşmektedir.

1.2. Mühür

Saltanat alameti olan mühür, belgelerin mühürleme işleminde kullanılan, üzerinde bir kişi, makam ya da dairenin adının kazılı olduğu aletle, bu aletin belge üzerinde bıraktığı ize verilen isimdir. Farsça kökenli bir kelime olup Arapçada aynı anlamı ifade eden hâtem kelimesi bulunmasına rağmen bu dile de geçmiş ve Arapça kaidelere göre mühür kelimesinden temhîr ve memhûr kelimeleri türetilmiştir (Uzunçarşılı 1940: 496). Hükümdardan sadrazama, büyük emirlere, vezirlere, ordu komutanlarına, şehzadelere, hanın eşine, divan üyelerine, saray ağalarına, halifetü'l-hulefâya, kadı'l-kuzata, kadılara, divan kâtiplerine kadar pek çok kimsenin makamına uygun olarak her zaman kullandıkları, ziynet eşyası gibi parmaklarında taşıdıkları, bazılarının boyunlarında kimilerinin ise kesesinde muhafaza ettikleri mühürler mevcuttu. Üzerlerinde sahibini bazı özellikleriyle tanıtan, huy, meslek, mezhep ve şiarını anlatan isim, işaret, motif, ayet-i kerîme, güzel sözler veya beyitler

İlhanlıdan Kaçarlara İran Sahası Devlet Belgelerindeki Mühür ve Kayıtlı İlgili Terimler

kazınan mühürler altın, akik, firuze, gümüş, kantaşı, kurşun, pirinç, yakut, zümrüt gibi değerli veya yarı değerli taş ve madenlerden yapılmaktaydı (Kütükoğlu 2006: 530-531).

İncelenen dönem ve saha Türk devletlerinde mühür, saltanat alameti olarak kullanılmıştır. Uzunçarşılı, İlhanlılarda yarlık, tamga, istilâm, mütâlebe, yargu-nâme gibi hükümlerde hep vezir ile *şâhib*'in pervane ve nişanı yani mühür ve alametlerinin bulunduğu bu alametlerin yer almadığı yarlık ve hükümlerin geçersiz olduğunu ifade eder (1988: 212). Uzunçarşılı'nın bahsettiği vezir mührünün hâricinde dönem ve sahanın berat, bitik, ferman, hüküm, mektup, menşur, misal, nâme ve yarlık gibi belgeler üzerinde bulunan, hükümdara ait olduğunun *müht-i şerîf* (KKF-F 7/ 32), *müht-i eşref-i hümayûn* (SF-F 7/1), *müht-i hümayûn* (SN-F 7/18), *müht-i mihr-âşâr* (SF-F 45/1d), *müht-i mihr-âşâr-ı eşref-i a' lā* (SF-F 51/ 14), *müht-i mihr-âşâr-ı eşref-i akdes-i a' lā* (SH-F 4/17), *müht-i mübârek-i eşref-i a' lā* (SF-F 71/1), *müht-i mihr-âşâr eşref-i akdes-i erfa'-ı hümayûn-ı a' lā* (SF-F 73/22-23) gibi ad ve vasıflarla vurgulandığı bir mührün daha var olduğu görülür. Nüfuz ve salahiyetin sembolü olan hükümdar, devlet adamı ve daire mühürlerinin bazılarının yuvarlak, bazılarının ise dört köşeli veya beyzî olduğu görülmektedir. Belgelerde alamet-i farika olarak devlet işlerinde kullanılması çok eski zamanlara dayanmaktadır. Kök Türk, Uygur, Hakaniye, Selçuklu, Çingizli ve mirasçıları olan devletler döneminde tamganın hem tuğra, hem de mühür yerine kullanıldığından yukarıda bahsedilmiştir.

Her türlü resmî belgenin mühürlenmesinde kullanılan mühürlerdeki yazı ve şekiller onları yapan hakkâklar tarafından ters olarak kazınmaktaydı (Kuşoğlu 2008: 6). Hükümdar mühürlerinin diplomatik yazışma belgelerinin yazılı olduğu kâğıdın ön yüzünün en üst tarafının ortası, sol en alt tarafına, Safevî nâmelerinde ise arka yüzüne de vurulduğu görülmektedir. Çalışmamıza ait belgelerin özellikle soyurgal ve tarhanlık yarlık ve fermanlarında mührün, belgenin yazılı olduğu kâğıdın sağ üst tarafına vurulması münasebetiyle belgenin muhatabı olan kişilerle makamların adlarının yazılı olduğu *inscriptio* bölümü satırlarının diğer satırlara nazaran daha içeriden başladığı görülmektedir. Tarafımızca incelenen belgelerde belgeyi ıstar eden hükümdar -bununla birlikte İlhanlı ve Çobanlılarda belgeyi ıstar eden vezir-i azam veya emirin, Safevî hükümlerinde ise *mevzi'-i müht-i nevvâb-ı eşref* (SH-F 4) mührünün de kâğıdın ön yüzüne vurulduğu görülür-mührünün kâğıdın ön yüzüne (Bkz. İY-F 7, ÇY-F 9, TY-T 1, KKF-F 3, AKF-F 1, SF-F 5, NDF-F 1, THH-F 7) vurulduğu belirlenmiştir. Safevî dönemi nâme-i şâhîlerinde şahın mührünün belgenin yazılı olduğu kâğıdın arka yüzüne vurulduğu tespit edilmiştir (Bkz. SN-F 10, SN-F 17, SN-T 5, SN-T 8).

Safevîlerde vazifelinin bilgisi dâhilinde olduğunu belirtmek, denetlenmişlik, geçerlilik, güvenilirlik, muteberlik, onay, resmî bir hüviyet, sağlıklı ve tekit için vurulan mühürlerin ise kâğıdın arka yüzüne vurulduğu görülmektedir. Bazılarında *müht-i müsvedde-i divân-ı a' lā* (SH-F 7/10), *mevzi'-i müht-i i' timâdü'd-devle* (SF-F 81/24), *mevzi'-i müht-i nevvâb-ı i' timâdü'd-devletü'l-*

‘aliyyü’l-‘alā (SF-F 46/16), *maḥall-i mühr-i vezîr-i a‘zam* (SF-F 76/15), *mevzi‘-i mühr-i müstevfîyü’l-memâlik* (SF-F 46/17, SF-F 81/26), *mevzi‘-i mühr-i nâzır* (SF-F 81/26), *mevzi‘-i mühr-i nevvâb-ı nezâret-penâh* (SF-F 46/18), *maḥall-i mühr be-ḳalem-i âmede* (SF-F 83/23), *mevzi‘-i mühr-i ḳullar âḳâsı* (SF-F 81/25), *maḥall-i mühr-i daruḡa* (SF-F 83/23), *maḥall-i mühr-i sebt-i defter-i ḡulâmân* (SF-F 83/23), *maḥall-i mühr-i ‘alî-ḥazret-i şeyḥü’l-İslâm-ı Kara Bâḡ* (SF-F 92/12) örneklerinde görüldüğü üzere kime veya hangi daireye ait olduğuna dair açıklamaların yer aldığı bu tür mühürlerde adın önüne ‘*abduhu*’ (SF-F 46/22), *bende* (SF-F 47/15, SF-F 74/16), *el-fâḳîr*, kendi adından sonra şahın adından önce *ḡulâm* (SF-F 47/16, SF-F 86/30) veya kendi adından önce *ḡulâm-ı Şâh-ı Velâyet* (SF-F 85/18) sıfatlarının eklendiği görülmektedir.

Müslüman Türk devletlerinde hükümdar mührünü taşıyan ve muhafaza eden görevlilere ise *mühür-dâr* veya *mühdâr-ı mühr-i hümâyûn* adı verilmiş, bu kişiler hükümdarın yakınındaki güvenilir kimseler arasından seçilmekte olup belgelere sultanın mührünün basılması işlerinden sorumluydular (Kortel 2006: 145). Divan üyelerinden olan mühürdarlar; vezir, kelanter ve müstevfîlerin evraklarını; emir, hâkim ve devletin ileri gelenlerine ait soyurgal, tiyül ve muafiyet-nâme gibi kayıt altına alınan belgelerini mühr-i hümayun ile tasdik eden kişilerdi (Veliyeva 2007: 224).

Safevîlerde kullanılan sultanlık makamının mühürleri konusunda Minorsky (1943: 201-202)’den naklen Chardin’den (1811: 456) alıntılama yapan Veliyeva, Safevî şahlarının beş tür mührünün bulunduğunu, firuze cinsinden hilal şeklinde olan ve bütün divan işlerinde kullanılan mühre *mühr-i hümâyûn*, yine firuze cinsinden dörtgen biçiminde, kenarlarında on iki imamın isimlerinin yazılı olduğu, diğer mühürlere göre daha ehemmiyetli ve üstün olduğu için şahın sürekli boynunda taşıdığı mühre *mühr-i bozorg*, yakut cinsinden olan ve *ḥükm-i cihân-muṭâ‘* olarak adlandırılan küçük dörtgen şeklindeki mühre *mühr-i küçek*, zümrüt cinsinden olup *ḥâlîşa* ve *ḥâşşa* sistemindeki atamalar ile ordu ile ilgili mali işlerde belgenin arka yüzünde kullanılan, devatdar tarafından tutulan ve *ḥükm-i cihân-muṭâ‘* olarak adlandırılan ikinci dereceden önemli küçük oval mühre *şeref-nefâz* veya *engüşter-i âlîṭâb-âşâr*, daire şeklinde askerî işlerde kullanılan mühür olduğu bilgisini verir (2007: 224).

Muhtelif ebat ve şekillerde olan mühürlerde isimden başka beyit veya dörtlük biçiminde bir manzume, ayet, Arapça, Farsça veya Türkçe kaleme alınmış hikemî bir cümle veya mısranın bulunduğu belirlenmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde sadrazamların padişahlara takdim ettikleri telhis ve maruzatlar önceleri imza bulundurmazken, sonraları malûm anlamına gelen *mim* harfi yazılmaya başlanmış, sadrazamların ise buyrultuların üzerine *şahh* işareti koydukları görülmüştür (Pakalın 2004: 606). Osmanlılarda defterdarlara mahsus küçük *şahh* adı verilen kuyruklu imzalara (Uzunçarşılı 1940: 508) Akkoyunlu fermanları, Safevî dönemi ferman ve hükümleri ile ve Afşarlı dönemi fermanlarında da tesadüf edilmiştir (Kök 2022: 2212-2213).

Tahkik ve tahlili yapılan belgeler arasında beyzî biçimlerinde olan vakıf mühürlerine de tesadüf edilmiştir. Söz konusu bu mühürlere dair örnekler İlhan Olcaytu'nun emiri Kutluğ Şâh'ın Mendişin'in vakıf arazisini yasadışı kullananların kadı huzuruna çıkarılmasını buyurduğu 704/1305 tarihli yarlığı ile Çobanlı *Emîr Rüstem b. Dâvud Eşrefî*'nin, mülkiyetinin *Hâce Şemsü'd-dünya ve'd-dîn Muhammed Çäre Berdi*'ye ait olduğu ziraat arazisiyle ilgili mesele hakkında buyurduğu 750/1349 tarihli yarlığında (ÇY-F 3) bulunmaktadır. Belgenin yazılı olduğu kâğıdın ön yüzünün üst tarafında (İY-F 7, ÇY-F 3, ÇY-F 4) bulunan ve üzerinde vakfın isminin bulunduğu bu mühürlerde *vaḳf-ı ḥazîre-i muḳaddese-i Şafeviyye* yazmaktadır. Bu mührün hemen yanında (İY-F 7, ÇY-F 3) veya altında yer alan ve irade beyanının sahibine ait olduğu tahmin edilen mühürlerde ise aşağıdan yukarıya doğru *fevvedtu emri ilâ'llâhi* yazmaktadır.

İlhanlı dönemine ait incelenen belgelerde üzerinde kimi zaman Arapça bir mısra ve dua ile şahıs adının, kimi zaman ise sadece şahıs adının bulunduğu kare şeklindeki mühür örnekleri şunlardır: *Dımışk Hâce sözi* (İY-F 9), *el-vâşık bi'r-raḥman Emîr Hân* (İY-F 19).

Çobanlılar dönemine ait belgelerde geçen beyzî mühürlerin üzerinde şahıs adının bulunmadığı, sadece Arapça bir mısra ve duanın yer aldığı, kare şeklindeki mühürlerde ise hem şahıs adının hem de Arapça bir mısra ve duanın bulunduğu görülmektedir: *tevekkeltü 'alâ'llâhu te'âlâ Bilge Seyḥ Ḥasan Çobanî* (ÇY-F 1), *el-vâşık bi'l-ḡanî Rüstem Eşrefî* (ÇY-F 3, ÇY-F 4), *fevvedtu emri ilâ'llâhi* (ÇY-F 3, ÇY-F 6).

Calayırlılar dönemine ait belgelerde geçen altı yapraklı yoncayı andıran mühürde hem şahıs adının hem de Arapça bir mısra ve duanın bulunduğu tespit edilmiştir: *el-ḥamdu veliyyü'l-ḥamd el-vâşık bi'llâhi'l-veliyy Şâhzâde Seyḥ 'Alî 'azze ḳadrühu* (CY-F 1).

Timürlüler dönemine ait belgelerde beyzî ve/veya badem şeklindeki hükümdar/şehzade mühründe sahibinin ismi ile atalarının isimleri, daire biçimindeki hükümdar mühründe kimi zaman hem şahıs adının hem de Arapça bir mısra ve duanın kimi zaman ise sadece hükümdarın tuğra şeklindeki mührünün bulunduğu, yüzük şeklindeki hükümdar mühründe hükümdarın ismi ile atalarının isimleri ve makamının adı bulunduğu belirlenirken hükümdar mührü olmayan mühürlerde şahıs adının bulunmadığı, sadece Arapça bir mısra ve duanın yer aldığı belirlenmiştir: *Timür ibn Küregen ibn Taragay* (TY-T 1), *el-vâşık bi'llâhi'l-ḡaffür Şâhruḥ Bahâdır* (TY-T 2), *nişân-ı Şâhruḥ Bahâdır* (TY-T 2), *Mîrzâ Mîrânşâh ibn emîr-i şâhib-ḳırân Emîr Timür Küregen emîrü'l-ümerâ Âzerbâycân* (TY-T-F 1), *Ebû'l-ḡâzî Sulṭân Hüseyin Bahadır* (TY-F 4); *fevvedtu emri ilâ'llâhi* (TY-T-F 1).

Karakoyunlular dönemine ait belgelerin ön yüzünün sol alt köşesinde daire şeklindeki hükümdar mühürlerinde hem şahıs adının hem de Arapça bir ayet ve beyitin ve duanın bulunduğu belirlenirken hükümdar mührü olmayan ve kâğıdın arka yüzünde yer alan mühürlerde hem şahıs adının bulunduğu hem de Arapça bir mısra ve duanın yer aldığı belirlenmiştir. Karakoyunlulara ait gördüğü bir belgeden hareketle vezirlerin belgenin arka

yüzüne mühür basmadıkları, sadece vesikanın alt sağ tarafındaki hâşiyeye fermanı yazan pervâneçinin isminin yazılmasıyla yetinildiği bilgisini veren Uzunçarşılı'nın (1988: 276) aksine, KKF-F 8 numarasıyla gösterilen ve Karakoyunlu Mirza Cihanşah'ın önemli vakıf ve türbelere mütevellî tayin edilmesiyle ilgili çıkardığı 867/1463 tarihli fermanın arka yüzünde üç mühür yer almaktadır. Mühürlerde *men 'adele meleke Cihānşāh men zaleme heleke* (KKF-F 3, KKF-F 8, KKF-F 9), *çü dād devlet-i dārīn hāzret-i mennān/ mebaş gurre be-ta'zīm-i çarh hātūn-ı hān* (KKF-F 7); *el-vāşık bi'l-melikū'l-'allām 'abduhu Şāh 'Alī* (KKF-F 8), *'azze men kana'e zelle men tama' Halīl* (KKF-F 8) yazmaktadır. Karakoyunlu hükümdarı Mirza Cihanşah'a ait KKF-F 3 numaralı belgedeki Arapça ibareyi Altın Ordu hanı Uluğ Muhammed Han'ın Osmanlı sultanı II. Murad'a gönderdiği 14 Mayıs 1428 tarihli bitiği üzerinde bulunan tamgasında da (Uzunçarşılı 1988: 2000) görmekteyiz.

Akkoyunlular dönemine ait belgelerin ön yüzünün umumiyetle sol alt köşesinde, AKF-F 9 numaralı fermanın ise 8-9. satır aralarının sağ tarafında daire, AKF-F 10 numaralı fermanın ise 2-3. satır aralarının sağ tarafında daire veya beyzî (AKF-F 12) şeklindeki hükümdar mühürlerinde hükümdar adı ve atalarının adı ile Arapça bir ayet ve duanın bulunduğu görülür. Yukarıda AKF-F 9, AKF-F 10 ve AKF-F 12 numaralı fermanlarda hükümdar mührünün yeri konusundaki tespitler, Uzunçarşılı'nın "Bu vesikalardan anlaşıldığına göre hükümdarların mühürleri vesikaların sonuna basılmaktadır." (1988: 276) iddiasının kısmen doğru bir bilgi olduğunu göstermektedir. Hükümdar mührü olmayan ve kâğıdın arka yüzünde yer alan daire şeklindeki mühürlerde hem önüne Ar. *'abduhu* kelimesinin eklendiği şahsın adının bulunduğu hem de Arapça bir ayet, mısra ve duanın yer aldığı belirlenmiştir. Bununla birlikte Uzun Hasan'ın Alâiye Beyi Kılıç Arslan oğlu Alâiye Bey'e Akkoyunluların doğu sınırında kazandığı zaferler ile batı sınırına doğru gerçekleştireceği sefer hakkında gönderdiği 875/1471 tarihli fermanın sonunda ve sol kenarında *mevzi'-i mühr-i hümayūn*, arka yüzünün sağ tarafında iki yerde *mevzi'-i mühr-i mîr-i dīvān* ve bunun altında da *mevzi'-i mühr-i vüzerā* diye hükümdarın, vezirlerin ve divanın mühür yerleri gösterilmiştir. Akkoyunlulardan kalma mühür örnekleri ve bunlar üzerindeki kayıtlar şöyledir: *el-vāşık bi'l-meliki'r-raḥmān Ḥasan bin 'Alī bin 'Osmān* (AKF-F 1), *inna'llāhe ye 'muru bi'l-'adli ve'l-iḥsāni Ya'qub bin Ḥasan bin 'Alī bin 'Osmān* (AKF-F 8), *her ānki be-cānib-i ehl-i Ḥudā nighdāred Ḥudā-ş der-heme ḥāl ez-belā nighdāred Ya'qub bin Ḥasan* (AKF-F 9), *ve men rezaḳnāhu minnā rızḳan ḥasene Rüstem bin Maḳşūd bin Sulṭān Ḥasan* (AKF-F 12), *el-melikū'l- mennān Elvend bin Yūsuf bin Ḥasan bin 'Alī bin 'Osmān* (AKF-F 16); *el-mütevekkil 'alā'llāhu'l-mecīd 'Alī bin Sadī bin Reşīd* (AKF-F 1), *el-vāşık bi-'ināyeti'l-celīl el-'abduhu Mecdū'd-dīn İsmā'il* (AKF-F 1), *'azze men kana' ve zelle men tama' 'abduhu İbrāhīm* (AKF-F 1), *el-vāşık bi'l-meliki'd-deyyān* /// (AKF-F 1), *el-vāşık billāhi'l-ganī 'abduhu Yahyā er-Rızavī en-Naḳīb* (AKF-F 8), *tevekkeltü 'alā'llāhu Şükrullāh* (AKF-F 8), *el-'abdu'z-za'if Şükrullāh* (AKF-F 8), *kāf hā yā 'ayn şād zikru raḥmeti rabbike 'abdehu Zekeriyā 883/1478* (AKF-F 8), *el-müsta'in bi-'ināyetu'llāhi el-'abduhu 'Alī bin Şükrullāh* (AKF-F 11/29), *ittıla'atu aleyhi ve innā eş-şakiru li-ni'metullāhi el-'abdu'z-za'if 'İsā bin Şükrullāh* (AKF-F 11/30), *ittıla'atu aleyhi fi't-tārīḥ*

İlhanlıdan Kaçarlara İran Sahası Devlet Belgelerindeki Mühür ve Kayıtlı İlgili Terimler

(mühür:) /// *şdı rehñmün-i ‘alāmātın ve bin necmihum yehtedün* (AKF-F 11/31), *vaḡaftuhu ‘alā* (mühür:) *el-mütevekkil bi'l-meliki'r-raḡim bende-i kemterin el-‘abduhu Mesih* /// (AKF-F 11/32), *tevekkeltü ‘alā'llāhu el-‘abduhu Maḡmūd bin Şükrullāh* (AKF-F 11/33), *ıttıla‘atu /// hümāyün şüd* (mühür) *mütevekkil bi-‘avni ve luḡf-i ilah ‘abduhu el faḡır Rūḡullāh* (AKF-F 11/34), *ıttıla‘atu /// şüd* (mühür:) *tevekkeltü ‘alā'lāhu el-‘abduhu Şükrullāh* (AKF-F 11/35).

Safevî mühürlerinde şahların isimleriyle babalarının isimlerinin yanı sıra Hz. Ali ve On İki İmanın adı ile Hz. Ali sevgisinin dile getirildiği şiirlerin bulunduğu mühür örneklerinden bazıları şunlardır: *büved mihr-i ‘Alī ve āl-i ū çün cān-ı merā der-ber ḡulām-ı Şāh-ı merdānest İsmā‘il bin ḡaydar* (SF-F 5), *bende-i Şāh-ı Velāyet ‘Abbās Allāhümme şallī ‘ale'n-nebī ve el-Vaşı ve el-Beḡül ve es-sıḡeyn ve es-Seccād ve el-Bāḡır ve eş-Şadıḡ ve el-Kāḡım ve er-Rızā ve et-Taḡı ve en-Naḡı ve ez-Zekī ve el-Mehdī* (SF-F 55), *bende-i fermān-ber-i Mevlā ḡaḡ Sultān ḡuseyin* (SH-F 21), *bende-i Şāh-ı Velāyet ‘Abbās-ı şānī 1069*, kenarında ise *Allāhümme şallī ‘ale'n-nebī ve el-Vaşı ve el-Beḡül ve es-sıḡeyn ve es-Seccād ve el-Bāḡır ve eş-Şadıḡ ve el-Kāḡım ve er-Rızā ve et-Taḡı ve en-Naḡı ve ez-Zekī ve el-Mehdī* (SF-F 78), *ḡasbī Allāh hest ez-cān ḡulām-ı Şafī Şāh 1028 cānib-i her ki bā-‘Alī neniküst her ki ḡübāş men nedārem dōst her ki çün ḡaḡ nīst ber-der-i ū ger ferīşte est ḡaḡ ber-ser-i ū* (SF-F 62), *bismillāh bende-i Şāh-ı Velāyet Ṣaḡmāsb* (SH-F 55), *ḡasbī Allāh bende-i Şāh-ı Velāyet ‘Abbās 994 allāhümme şallī ‘ale'n-nebī ve el-Vaşı ve el-Beḡül ve es-sıḡeyn ve es-Seccād ve el-Bāḡır ve eş-Şadıḡ ve el-Kāḡım ve er-Rızā ve et-Taḡı ve en-Naḡı ve ez-Zekī ve el-Mehdī* (SN-F 16).

Afşarlar dönemine ait fermanlarda mühürler belgenin ön yüzünün üst tarafının tam ortasına veya sol alt köşesine vurulmuştur. Kare şeklindeki hükümdar mühürlerinde şahs adı, besmele, kelime-i tevhit veya Farsça bir şiir bulunmaktadır. Afşarlar fermanlarının üst sağ tarafında beyzî şeklinde olan ve Safevî hanedanlığını temsil eden aslan ve güneş armaları bulunan mühürler de kullanılmıştır (NDF-F 2, NDF-F 3). Afşarlar dönemine ait fermanlar ve hükümde belgenin arka yüzünde yer alan ve muhtelif devlet dairelerine ait olan mühürlerde umumiyetle ismin önüne Ar. ‘*abduhu* kelimesinin eklendiği belirlenmiştir. Bu dönem ait mühürlerde şu ifadelerin bulunduğu görülmektedir: *bismillāh nigīn-i devlet ū dīn refte būd çün ez-cā be-nām-ı Nādir-i İrān ḡarār-dād ḡudā* (NDF-F 1), *bismillāh Allāh ‘Alī İbrāḡım [1161] lā-ilāhe illā'llāhu'l-melikü'l-ḡuvveti'llāh* (NDF-F 4); *allāhu'l-ḡusnā ‘abduhu ‘Alirizā* (NDF-F 4), *lā-ilāhe ila'llāh el-melikü'l-ḡaḡḡu'l-mübīn* (NDF-F 5).

Afşarlar dönemine ait nāmelerde ise mühürler belgenin yazılı olduğu kâğıdın sol en alt köşesine vurulmuştur. Hükümdar mührü olmayan ve kâğıdın arka yüzünde yer alan mühürlerde hem şahs adının bulunduğu hem de Arapça bir mısra ve duanın yer aldığı belirlenmiştir: *ber-ḡüzide-i ḡādir der-cihān būd Nādir* (NDN-F 1), *lā-ilāhe illā'llāh el-melikü'l-ḡaḡḡu'l-mubīn ‘abduhu ‘Alī Ekber [1]155* (NDN-F 9), *kemterin-i bende-i āsitān-ı ḡilāfet-nişān ḡasan ‘Alī mu‘ayyirü'l-memālik* (NDN-F 12), *zi-nām-ı Şāḡruḡ çün mühr ez-te‘yid-i rabbānī/nümā yāft fer-i devlet-i āşār-ı cihān-bānī* (NDN-F 16), *ve rafā‘nāhu mekānen ‘aliyyā* (NDN-F 17), *ez-‘ināyāt-i kirdḡār-ı kerīm/ dāred ümmīd-i raḡmet İbrāḡım* (NDN-F 18).

Kaçarlar dönemine ait hükümlerde belgenin arka yüzünde yer alan ve muhtelif devlet dairelerine ait olan mühürlerde umumiyetle ismin önüne Ar. ‘*abduhu*’ kelimesinin eklendiği şu mühürlerin bulunduğu görülmektedir: *el-meliki’llâhi fevveğtu emri ilâ’llâhi* ‘*abduhu Muḥammed*’ (KaçDH-F 1), ‘*abduhu Fazlu’llâh*’ (KaçDH-F 1), ‘*abduhu Rızâ Kulu*’ (KaçDH-F 1), ‘*abduhu ‘Alî İbrâhîm*’ (KaçDH-F 1).

1.3. Tuğra

“Hakan mührü, alameti, buyrultusu” anlamına gelen *tuğra* Karahanlılar döneminden itibaren Türkçe metinlerde tanıklanan bir kelimedir. Bu terim için Kâşgarlı, Oğuzca bir kelime olduğunu, diğer Türklerin bunu bilmediğini ve kendisinin de bu kelimenin kökenini bilmediğini belirtir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 202). Tuğra kelimesinin kökeninin < *tû-* “kapatmak” + -ğ “bayrak, sancak” + *ra(ğ)* (Gülensoy, 2007: 930) şeklinde olduğu belirtilir. Kelimenin kökeni ve etimolojisi için ayrıca bkz. Uzunçarşılı 1941: 102; Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 898; Umur 1980: 12; Räsänen 1969: 496; Sümer 1999: 82; Tokan 2016: 3-4. Çek- fiiliyle çekimlenen bu kelime zaman içinde Türkçeden Arap ve Fars dillerine geçmiştir. Yine bahsi geçen dillere giren tuğra kelimesine geçtiği dillerden bazı eklerin eklenmesi neticesinde tuğraî, tuğrakeş, tuğranüvîs gibi terimler teşekkül etmiştir (Toka 2016: 6). Ferman, hüküm gibi resmî belgelerin üst tarafına yazılan hükümdarın adı ve lakapları ile bir dua cümlesinden oluşan imza ve mühür anlamındaki tuğra terimi Farsçadaki *nîşân*, Arapçadaki *tevķî*‘, ‘*alâmet*’ kelimelerinin karşılığı olup berât, ferman ve menşurlardaki alamet-i şerîf ifadesiyle ifade edilmek istenen ibaredir (Uzunçarşılı 1941: 101). Selçuklular zamanında tuğra, Farsça olarak kaleme alınan ferman, menşur, misal gibi hükümdarlık belgelerinin yazılı olduğu kâğıdın üst tarafında ok ve yay şeklinde yer almaktaydı (Köymen 1964: 324). Tamga olarak da vasfedilebilecek bu alametın hemen altında hükümdarın adı ve ünvanının yer aldığı lakaplar bölümü bulunmaktaydı (Köymen 1971: 309). İncelenen dönem ve sahaya ait belgelerde tuğranın genellikle *tuğra-yı ğarrâ* (AKF-F 9/14) şeklinde ayet ve hadislerden önce kullanıldığı tespit edilmiştir. Büyük Selçuklulardan Eyyübîlere, onlar kanalıyla da Memlûklere intikâl eden tuğra; Selçukoğulları, Türkiye beylikleri ve Osmanoğullarınkinden kavis yerine keşidelere ehemmiyet verilmesi yönüyle şekilsel bir fark arz eder (Uzunçarşılı 1941: 105).

Tuğra belli bölümlerden meydana gelmektedir. Hükümdarın kendi adı ile babasının adının bulunduğu tuğranın esasını teşkil eden ve *kürsü* veya *sere* adı verilen bölüm, buradan sola doğru uzayıp aşağıdan yukarıya doğru iç içe iki kavisten meydana gelen beyzalar, bu beyzaların sağa doğru bir uzantısı olan kol veya hançerler, sereden yukarıya doğru çıkan birbirine paralel tuğ veya flâma denen üç kol, bunların tepesinden aşağıya doğru kıvrılarak inen zülfeler. Tuğralarda hükümdarın, babasının, dedesinin adı, *el-muẓaffer dâyimâ* ifadeleri yer almaktadır (Kütükoğlu 2013: 71-72). Selçuklularda tuğraları çeken kişiler ilk başlarda Türk iken dîvân-ı inşâ ile divan-ı tuğranın birleştirilmesiyle bu makama Farslar tayin edilmiş, bu durum devlet teşkilatının tamamen Farsların tekeline geçmesine yol açmıştır (Köymen 1971: 309). Divan-ı tuğranın başında bulunup berât, menşur ve nâmelerin yazılması, hükümdar

İlhanlıdan Kaçarlara İran Sahası Devlet Belgelerindeki Mühür ve Kayıtlı İlgili Terimler

alameti ve tuğrasının söz konusu resmî yazışma belgelerine çekilmesinden sorumlu kimselere *tuğraî* adı verilmekteydi (Köymen 1964: 323). İncelenen dönem ve sahanın Türk devletlerine ait belgelerde kalın kalemle hükümdar ve onun adına belge ıstar eden büyük emirlerin ad ve lakaplarının belgenin yazılı olduğu kâğıdın üst tarafına kalın kalemle yazılmasıyla vücuda gelen grafik sembollerin Osmanlı diplomatikadaki tuğraya tekabül ettiği düşünülmüştür (Reychman-Zajaczkowski 1993: 179). Hakan mührü ve imzası (Alışık 2008: 74) anlamındaki tuğraları anımsatan bu formüller, hükümdarın ağzından çıkan veya hüküm kıymetinde başkasına geçen belgede grafik şekli itibarıyla dikkat çeker.

1.4. Nişan, Belge/Bilge

“Bir şeyi belli etmek üzere alamet çekmek, işaretlemek, mühürlemek, imzalamak, nişanlamak” anlamında Farsça *nişānden* kelimesinden gelen *nişān*; ‘*ahd-nāme, berāt, bitî, fermān, hūkm, menşūr, nāme* gibi devlet resmî evrakının baş veya son tarafına konan hükümdar imzasıdır. Bu terim, Türk Uygur hatlı özel muamele belgelerine basılan tamga ve mühüre muâdil ve mukabildir. Farsça *nişān* teriminin Türkçedeki dengi belgü olmalıdır. Kâşgarlı, bu Türkçe sözcük için “el-emâretü ve'l-‘alâmet” açıklamasında bulunur (Samoyloviç 1939: 57). Kâşgarlı'nın yukarıda emâret ve alamet olarak belirttiği Türkçe belgü için incelenen dönem ve saha devlet yazışma belgelerinde kullanılan *nişān* terimi, *mişāl-i şerîf, fermān* ve *veşîka* demek olup Timürlülerde *yarlıg* yerine de kullanılmaya başlanmıştır (Uzunçarşılı 1988: 160, 197). Yine Kırım Hanlığında *invocatio* ile *intitulatio* bölümlerinin altın suyu ile yazıldığı yarlıklara *altun tamğa* ya da *altun nişān* adı verilmekteydi (Uzunçarşılı 1988: 198). Hükümdara ait belgelere tasdik edildiğine dair delalet olan bu işaretleri çekmek için orta ve yeni zaman Türk devletlerinden Selçuklularda tuğraî, Memlüklerde kâtibü's-sır, İlhanlılarda uluğ bitikçi, Osmanlılarda ise nişancı adı verilen memurların vazifeli oldukları bilinmektedir (Afyoncu 2007: 156).

İncelenmeye esas alınan dönem ve saha devletlerinde üstün başarı gösterdikleri için ödüllendirilen ordu personeli, mülkî erkân ve saygı duyulması icap eden din adamlarına verilen *soyurgal, tiyül, hemesāle* ve *mevâcible* ilgili buyruk belgelerinde *nişān* teriminin kullanıldığı görülmektedir. Timürlüler döneminde iltimas belgesi verilen kimseye müdahale edilip tasallutta bulunulmaması için verilen yarlığa *big nişānı* (TY-T 2/7) denmesi bunun en somut delilidir. İncelenen dönem ve saha devletlerine ait belgelerde *nişān* teriminin *nişān-ı muvaşşah* (CY-F 2/14), *nişān-ı mübârek* (TY-T 1/5), *nişān yosunı* (TY-T 3/9), *imzâ-yı nişān* (KKF-F 8/20), *nişān-ı mücedded* (AKF-F 4/13), *nişān-ı selâfîn-i mâzî* (AKF-F 7/5), *nişān-ı hümayûn* (AKF-F 12/10, SF-F 62/22) ve *nişān-ı vâcibü'l-iz'ân* (SF-F 45/3) gibi terkip ve sıfatlarla birlikte divandan hükümdarın mührünü ihtiva ederek çıkarılan yarlık, ferman ve tevkilerde daha çok kullanılan bir ifade olduğu görülmüştür. Son olarak *nişān* belgelerin *dispositio* (telep ve emirler) bölümünde konuyla ilgili mühürlü/tamgalı, yeni resmî bir belge talebinin olmamasının buyrulması ve *corroboratio* bölümünde muhatapların ellerinde tuttuğu, üzerinde hükümdarlık veya divan alameti, imza, mührü, nişanı, belgüsü, al tamga veya tevkiyi yani devlete ait resmî

bir alametın bulunduğu için itibar ve itimat edilmesi yönüyle *hüküm, pervâne* ve *rağam*'a benzer: *în nişân be-tevķî-i refî-i meni-i eşref-i ağdes-i a'la müzeyyen ve mücellâ kereded i'timâd nümâyed* (SF-F 62/23), *be-imzâ-yı nişân-ı nevvâb-ı gîti-sitân fîrdevs-mekânî şâh babayem enâra'llâhu burhânehu be-tafşîl zımn-ı be-târîh-i şehir-i receb sene-i 1043 şâdir şüde* (SF-F 73/9), *her sâle hüküm ü nişân-ı mücedded* (SF-F 73/22).

Kaçar Devletinin divan münşisi Mirzâ Muhammed Rażî-i Tebrîzî tarafından kaleme alınıp Mirzâ Muhammed Şafî-i Bendpeyî'nin, Kaçar şahı Feth'alî Şâh'ın emriyle sadrazamlık makamına tayin edilmesiyle ilgili düzenlenen KaçDF-T 1 kod numaralı Türkçe yarlığın üçüncü ve dördüncü satırlarındaki *altun tamğa-sın* ibaresinin altında Farsça *rağamî ki nişân-ı zer dâred* (KaçDF-T 1/3), *al bilge-sin* ibaresinin altında ise Farsça *rağamî ki nişân-ı âl dâred* (KaçDF-T 1/4) açıklamasının bulunması hem alamet, damga anlamıyla kullanıldığı, hem de muhtemelen Türkçeden Moğolcaya İlhanlı ve Çobanlı belgelerinde tanıklanan *yaşıl bilge* (İY-F 17/9, ÇY-F 6/11) örneğinde görüldüğü üzere bilge olarak geçip Kaçarlara tevarüs eden *nişân* anlamının bu zamana kadar Ön Asya sahasında yaşatıldığını göstermektedir. Nitekim incelenen İlhanlı dönemi yarlıkları üzerinde Türk-Uygur hattıyla *taivu-yin belge* (İY-F 5/17) ve 'Phags-pa yazısıyla *Qutluğ Şa-yın belge* (İY-F 7/12) şeklinde tanıklanması ilgili terimin *nişân* anlamına gelen bir resmî alamet olduğunu ve Türkçe belgü teriminin Moğolcaya belge şeklinde geçtiğini göstermektedir. Bu belge terimi için ayrıca bkz. Rybatzki 2006: 244-245.

1.5. Tevki

Nişan ile eş anlamlı olan, Arapça kökenli bir yazışma terimidir (Köprülü 1931: 199). Padişahın nişanlı fermanı, hükümdarın kararı, bunun yazılı sureti; tayin berâtı; fermanlara işlenen padişah nişanı, hükümdara mahsus alamet, tuğra, ferman anlamında ve bazen de mühre karşılık olarak kullanılan resmî yazışma terimidir (Kortel 2006: 63). Uzunçarşılı ise tevkinin hükümdarın tuğrası olmadığını, genel olarak irade ve kararı, özel olarak ise muvafakati olduğunu ve imzaya muâdil olduğunu, İbn Mühennâ Lugâti'nde tevkinin tuğra, mühür ve alametın de tamgaya karşılık olarak verildiğini belirtir (1988: 26). Selçukoğulları sultanlarına ait tevkilerin bulunması (Köymen 1964: 324) Türk-İslam devletleri diplomatikasında kökleri eskilere uzanan bir yazışma terimi olup ilerleyen dönemlerde bu geleneğin mirasçıları Türk devletlerine intikâl ettiği anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı 1988: 26-27).

Tevki kullanmanın incelenen belgelerin bir tür bitiş ve güven formülü olup belgenin sıhhatine dikkat çekmek için kullanılan *corroboratio* bölümlerinde *tevķî-i hümâyûn* (ÇY-F 6/11), *tevķî-i a'la* (İY-F 3/28, TY-F 2/21), *tevķî-i refî-i eşref* (KKF-F 1), *tevķî-i eşref-i a'la* (KKF-F 3/9), *tevķî-i refî-i eşref-i a'la* (KKF-F 4/37), *tevķî-i refî-i meni* (AKF-F 1/30), *tevķî-i refî-i meni-i eşref-i a'la* (AKF-F 3/12), *tevķî-i refî-muṭâ' ḥurşid-irtifâ* (AKF-F 15/24), *tevķî-i refî-i meni-muṭâ-yı âlem-muṭâ* (SF-F 1/17), *tevķî-i refî-i hümâyûn* (SF-F 2/13) gibi sıfatlarla birlikte kullanıldığı görülmektedir. Akkoyunlular dönemine ait AKF-F 8 koduyla gösterilen Farsça femandaki *tevķî-i şadâret-me'âbî* (AKF-F 8/49) ifadesinden tevkinin sadrazamlar tarafından da konulabildiği anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklar Selçuklularda bir gün önce yazılmış olan

misal ve menşurların *ḳabẓ-ı dīvān* adı verilen memur tarafından vezirin huzuruna çıkarılarak tashih ile vezirin alametini koydurduğu ve bu tevkiyi yani *yazıla* emrini vermesi ile divanın dağıldığı, Karakoyunlu ve Akkoyunlularda hükümdarlar verdikleri tevkilerin başlarına isim ve lakaplarını yazıp belgenin sonuna mühürlerini bastıkları bilgisini vermektedir (Uzunçarşılı 1988: 88, 275). Buna göre incelenen devletlere ait belgelerin *corroboratio* formüllerinde bulunan yukarıdaki sıfatlardan hareketle tevkinin üzerine hükümdarlık veya divan *imzā*, *mühr*, *nişān tamğa/al-tamğa/altun tamğa* gibi alametleri atılan, basılan veya vurulan *fermān*, *hüküm*, *pervānçe* ve *yarlıg* gibi diplomatik yazışma belgelerini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu tür *corroboratio* formüllerine örnekler için ayrıca bkz. Kök 2022: 121-125.

1.6. İmza

Diplomatikte *imzā*, *fermān*, *hüküm*, *pervānçe*, *yarlıg* gibi hükümdarlık belgeleri, resmî makamlara yazılan ‘arza-dâştlarla toprak satış belgeleri gibi hukuk senetlerinde belgenin geçerli, güvenilir ve sıhhatli olduğunu, görüldüğünü veya onaylandığını belirtmek üzere kullanılan alamettir. Müslüman Türk devletleri imza yerine tevki terimini de kullanmıştır (İpşirli 2000: 252). Uzunçarşılı da hükümdarın irade ve muvafakati anlamındaki tevkinin imzaya muâdil bir alamet olduğuna dikkat çeker (1988: 26). Selçuklu sonrası Anadolu, İran, Irak, Azerbaycan ve Kafkasya sahası Türk devletleri diplomatiğinde *imzā* bir alamet-i farika olarak belgeye güvenilirlik, sahilik ve tasdik anlamları katmak için atılmıştır. Bizzat sahibinin el yazısı olan imzalarda kullanılan tasdik ibareleri, tasdik edilen belgenin türüne göre değişen formüllerden meydana gelmekteydi. Bürokraside görevli kimseler, örnek imza listelerinden mevki ve makamlarına uygun olanını seçerlerdi. Bu durum, imzaların sistemli ve usulüne uygun kullanılmalarını sağlamıştır.

İncelenmeye esas alınan Türk devlet idarecilerinin belgelerinde kullandıkları imzaların *imzā-yı ḥāṣṣa-ı şerīfe* (KKF-F 7/27), *imzā-yı hümāyūn* (AKF-F 8/36) veya *imzā-yı hüküm-muṭā‘* (SF-F 32/4) gibi sıfatlarla anıldığı belirlenmiştir. Çalışmamızdaki *[be-tāzegī-i] iltimās-ı imzā* (CY-F-Moğ. 2/2), *be-nām-ı ḥōd iltimās-ı imzā* (KKF-F 7/21), *iltimās-ı imzā-yı ḥāṣṣa-ı şerīfe nümūd icāben li-mes’ūle in hüküm-i hümāyūn der-ḳalem āmed* (KKF-F 7/27), *iltimās-ı imzā kerdend icāben li-mes’ūlhā in hüküm-i cihān-muṭā‘ der-ḳalem āmed* (KKF-F 10/11), *iltimās-ı imzā* (KKF-F 8/26, AKF-F 1/19) ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla imzanın, ilgili arazilerin mülkiyeti, vergi ve yükümlülüklerden muafiyet, çeşitli nedenlerle yurtlarını terk etmek zorunda kalanların eski topraklarına dönmeleri, büyük Müslüman vakıflarına müteveli tayini ve tayin edilen bu mütevellinin yetki alanı ve göreceği muamele, Ermeni din adamlarının kendi bölgelerinde yetkilerinin devam ettiği, bu nedenle cemaatinin onu kendilerine dinî lider kabul ederek biat etmeleri, devlet memurlarının onlara karşı takınması gereken tavır, geçmiş hükümdarlar tarafından verilen belgelerdeki hükümlerin geçerli olduğu, bu nedenle imzalı yeni bir belgenin ıstar edilmesine gerek duyulmadığı gibi hususlarda belge sahibine çeşitli imtiyaz ve üstünlük sağlaması için verilen belgelerde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki nedenlerle böyle bir belge talep eden kimseler için *istid'ā imzā-yı hükmuṭā' nūmūd* (SF-F 32/4) ibaresi kullanılmıştır. Buyruk belgelerin imzalanmış olduklarını belirtmek *mektüb-ı be-imzā-yı hükmuṭā' CY-F 7/10*), *be-imzā-yı hükmuṭā' ḥazret-i sulṭān-ı sa'īd-i mağfūr-ı mebrūr Şeyh Uveys Bahādır enāra'llāhu burhānehu* (KKF-F 7/7), *be-imzā-yı nişān-ı sulṭān-ı merḥūm-ı mebrūr Emīr Timūr Küregen enāra'llāhu merḥadehumā* (KKF-F 8/20-21), *aḥkām-ı selāṭīn-i sābıka ve hükmuṭā' hūmayūn ki be-imzā'* (KKF-F 9/26), *be-imzā-yı ferāmīn-i emīr-i bozorg Timūr Küregen ve ḥāḳān-ı sa'īd Şāhruḥ Mīrzā ve pādīşāh-ı merḥūm Cihānşāh Mīrzā* (AKF-F 16/13), *be-mūcib-i hükmuṭā' ḥazret-i pādīşāh-ı merḥūm Sulṭān Rūstem ki be-imzā-yı fermān-ı ḥazret-i ḥāḳānī firdevs-mekānī* (AKF-F 16/34) örneklerinde de görüldüğü üzere mutlaka imza teriminin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Belge *be-imzā-yı nişān-ı sulṭān-ı merḥūm Emīr Timūr Küregen* (AKF-F 1/15, AKF-F 8/16-17) örneğindeki gibi geçmiş hükümdar zamanında verilmiş ve şimdi de hükümlerinin aynen geçerli olduğu belirtilmek isteniyorsa *aḥkām-ı sābıka-ı iṣān-rā be-imzā maḳrūn şūmūrde der-küll-i ebvāb ri'āyet ve mūrāḳabet vācib dāniste şerāyit-i e'azz ez-levāzım-ı ihtirām becāy āverend* (AKF-F 1/30, AKF-F 8/35), *aḥkām-ı selāṭīn-i sābıka-rā mine'l-fātiḥi ile'l-ḥātimi be-imzā-yı mübārek muttaşıl ve maḳrūn şināsend* (AKF-F 8/38) gibi ifadeler bulunmaktaydı.

2. Belgelerin Kayıt Altına Alınmasında Kullanılan Alametler

Hazırlanan belgenin tasdiki, doğruluğu ve hangi daireye ait olduğunu gösteren kayıtlardır. Bu kayıtlar umumiyetle divan organları arasında yapılan resmî yazışmaların belirlenen usul ve üslup kuralları çerçevesinde güvenilir biçimde yapılarak kayıt altına alındığını göstermek için ilgili dairelerde görevli memurlarca atılan imzalar veya vurulan mühürlerdir. Belgenin teyit edilip sıhhatini temin için tasdik alameti yerinde buyruk belgelerinde kullanılan bu kayıtlar belgenin ön ve arka yüzünde bulunan kayıtlar olmak üzere iki gruba ayrılarak incelenmiştir.

Belgenin ön yüzündeki emir kayıtlarından ilki İlhanlı dönemine ait Emir Tayfu'nun Kenzvanak köyü arazisi üzerinde hak sahibi olanlara haklarının iadesi hususunda sadrettiği 700/1301 tarihli yarlğın on yedinci satırında 1,6 x 2,1 cm ölçülerinde kare bir çerçeve içerisinde Uygur hattıyla Moğolca yazılan *taivu-yin belge* "Tayfu'nun nişanı" yazısıdır (İY-F 5/17). Bu durum, İlhanlılarda belgeyi veren emirin adının kâğıdın ön yüzüne belgenin ilgili yerine kayıt düşülmesine farklı bir kullanım olarak tesadüf edilmektedir. İlgili kaydın benzeri, İlhan Olcaytu'nun emiri ẖutluğ Şāh'ın Mendīşin'in vakıf arazisini yasadışı kullananların kadı huzuruna çıkarılmasını buyurduğu 704/1305 tarihli yarlğın 12. satırının başında siyah renkte 3,8 cm ölçülerinde kare şeklindeki bir mühürde de tanıklanıp içerisinde 'Phags-pa yazısıyla *ẖutluğ Ša-yin belge* yazmaktadır (bkz. İY-F 7/12).

İlhanlı, Çobanlı ve Calayırılılar döneminde hüccete konu olan meselelerin görüşülmesi esnasında hazır bulunan uluğ bitikçi, bitikçi ve kâtip gibi yazışma divanı memurları (CY-F-Moğ. 2/14), müstevfî gibi İstîfâ Divanı, müşrîf ve nâzir gibi İshrâf Divanı memurlarına ait

İlhanlıdan Kaçarlara İran Sahası Devlet Belgelerindeki Mühür ve Kayıtlı İlgili Terimler

imzaların belgenin yazılı olduğu kâğıdın ön yüzüne atıldığı görülmektedir. Tetkik ve tahlili yapılan bu döneme ait imzalarda *uṣbīte ve'l-ḥamdu li'llāh* (İY-F-Moğ. 1/2b), *uṣbīte ve lehü'l-ḥamd* (İY-F-Moğ. 1/1b, ÇY-F 1/4, CY-F-Moğ. 1/1c, CY-F-Moğ. 3/1b), *uṣbīte ve lehü'l-ḥamdü ve's-senā* (İY-F-Moğ. 1/1b), *el-ḥamdulillāhi 'alā ni'meti* (ÇY-F 5/1b), *uṣbīte ve lehu's-şükr* (ÇY-F 9/12b, CY-F-Moğ. 1/1c, CY-F-Moğ. 3/1b), *uṣbīte ve lehu'l-mağfireti* (İY-F-Moğ. 1, CY-F-Moğ. 1/1c, CY-F-Moğ. 3/1b), *uṣbīte huve'l-ğaffūr* (ÇY-F 8/2b), *uṣbīte ve lehü'n-necāt* (ÇY-F 6/1b, ÇY-F 8/2b), *uṣbīte ve huve'l-mu'izz* (İY-F 4/5), *uṣbīte ve lehü't-tevfik* (İY-F 4/5), *uṣbīte ve huve'l-feth* (İY-F 4/5), *uṣbīte ve huve'l-mu'in* (CY-F-Moğ. 2/14), *vaḥaftuhu 'alā zālīke* (ÇY-F 8/2b, CY-F 5, AKF-F 11, SF-F 5) örneklerinde görüldüğü üzere Allah'a hamd, sena ve şükürlerin ifade edilip O'ndan af ve yardım dilendiği, O'nun sıfatlarına işaret edildiği yani İslamî gelenek ve göreneklere uygun, *uṣbīte fi-dīvānu'l-inşā* (İY-F-Moğ. 1/2b, ÇY-F 9/2b), *uṣbīte fi'l-cerīde* (İY-F-Moğ. 1), *uṣbīte fi dīvānu'l-kitābāt* (CY-F-Moğ. 2/14) ve *ed-dīvānu'l-a'lā* (CY-F-Moğ. 3/1) örneklerinde görülen defter ve divan kayıtlarında yer aldığı görülmektedir. Söz konusu imzaların mülkî meseleler (ÇY-F 1, ÇY-F 5), vakıf arazileri (ÇY-F 8, ÇY-F 9), edrâr tevcihi (ÇY-F 6, CY-F-Moğ. 1/3, CY-F-Moğ. 3/3), muafiyet tanıma ve kolaylık gösterme (CY-F-Moğ. 2) gibi hususlarda verilen ve muhtevasında *tevķi'-i hümāyūn* ve *yaşıl bilge* (ÇY-F 6/11a), *be-'alāmāt-ı dīvānī mü'ekked şüde* (İY-F-Moğ. 1/13, CY-F-Moğ. 1/10a), *be-altun tamğa-yı hümāyūn* (İY-F-Moğ. 1/14, CY-F-Moğ. 2/13) gibi itimat duyulması işaret edilen ya da vurgusu yapılan ifadelerin yarlıklarda bulunduğu tespit edilmiştir. Akkoyunlu, Safevî ve Afşarlı diplomatikasında belgenin arka yüzüne vurulan *şahh* kaydının Calayırılılar döneminde ilgili belgenin ön yüzünde belirtildiği belirlenmiştir (CY-F-Moğ. 3). Calayırılı dönemine ait yarlıkların yazılı olduğu kâğıdın arka yüzünde yer alan ve tuğrayı anımsatıp Harezmsahlr zamanında vezirler tarafından kullanılan *yu'temed zālīke* (CY-F 8/13) örneğindeki ifade de belgenin teyit edilip sıhhatini temin için tasdik alameti yerinde kullanılan formüllerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Memuriyet, vazife, saray ve teşrifat usullerini mirasçıları olduğu dönem ve saha Türk devletleri yazışma geleneğine göre oluşturan Safevîlerin gerek zamanının şart ve gereksinimlerine daha kolay ve pratik çözümler bulma gerekse daha oturmuş yani köklü bir kayıt tutma geleneğine sahip olmanın avantajıyla belgeleri kayıt altına alma işlemlerini oldukça sistematize ettikleri görülmektedir. Bu tespitin delili, belgenin arka yüzünde yer alan ve aynı zamanda doğrulama ve kayıt işlemleri olan tespit ve tescil kayıtlarıdır. Tetkik ve tahlili yapılan Safevî döneminin askerî, adli, idari ve mali hususlarda ıstar olunan ferman ve hükümlerindeki bu tespit ve tescil kayıtlarından hareketle divandan herhangi bir belge ıstar olmadan önce mutlaka şaha arz edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim ilgili belgelerin arka yüzünde yer alan ve genellikle *huve* ifadesinden sonra gelen *ḥasbe'l-emrū'l-a'lā* (Bkz. SF-F 65/11, SH-F 41/8) ifadeleri belgenin sadır olunmadan önce sadrazam tarafından hükümdara arz edildiği, bunu takip eden *ez-ḳarār-ı nüvişte-i vezāret* (SF-F 65/11, SH-F 31/12) ifadeleri, hükümdarın konuyla ilgili şifahî emri üzerine itimâdüdevlenin bunu işaret ederek icap eden muâmeleyi *ḳullar aḳāsı* (SF-F 84/12, SH-F 41/8), *meclis-nüvīs* (SF-F 94/19), *meclis-nüvīs-i ḥāşşa-i*

şerîfe (SF-F 96/16), *meclis-nüvîs-i serkâr-ı hâşşa-i şerîfe* (SF-F 122/10), *meclis-nüvîs-i meclis-i behîşt-âîyîn* (SF-F 130/9) veya *gulâm-zâde hâşşa-i şerîfe* (SF-F 125/9) adı verilen divan kâtiplerine yazdırdığı, bunun peşi sıra gelen *ber-ıbbk-ı nüvîşte* (bkz. SF-F 94/19, SH-F 41/8) ifadesi de bu divan kâtiplerinin ilgili yazıyı itimâdüddevenin ağzından çıktığı şekliyle kaleme aldığı, onun ardından da belgenin hangi divan kâtibi tarafından kaleme alındığını gösteren aşağıdaki ifade ve mühürler (SF-F 65/12) bu tespiti desteklemektedir.

Belgenin sözden yazıya nasıl taşınıp Büyük Divan'ın ehemmiyetinin arttığını gösteren yukarıdaki ifadelerin yer aldığı buyruk belgelerinde ilgili hükmün hangi askerlik, idare, hazine, hukuk ve maliye işlerindeki vazifeli yani bu makamları işgal eden kimse tarafından teyit edildiği ile tescil ve kayıt altına alındığını gösteren şu dairelere ait kayıtların bulunduğu tespit edilmiştir: *şebt-i defter-i a' lā şüd* (SH-F 24/9), *şebt-i defter-i dīvān-ı a' lā şüd* (SH-F 37/22), *şebt-i defter-i mecmū'a şüd* (SF-F 87/27), *şebt-i defter-i nezāret şüd* (SF-F 99/11, SH-F 19/14), *şebt-i defter-i tevcîh-i dīvān-ı a' lā şüd* (SF-F 104/15, SH-F 24/8), *şebt-i defter-i hūlāşa şüd* (SH-F 10/9), *şebt-i defter-i hālîş şüd* (SF-F 100/12, SH-F 37/20), *şebt-i defter-i kurçıyān-ı Afşar şüd* (SF-F 87/30), *şebt-i defter-i serhaţ şüd* (SF-F 51/24, SH-F 8/16), *şebt-i defter-i serkâr-ı top-hāne-i mübāreke şüd* (SF-F 103/16, SH-F 22/11) ve *şebt-i defter-i serkâr-ı havālāt şüd* (SF-F 118/9).

Büyük Divan'ı meydana getiren divanlardan biri olan maliye divanında çalışan bütün kâtiplerinin reisi olan kalem anlamına gelen *Ḳalem-i Āmed* in kayıtlarının da Safevîler döneminde belgenin yazılı olduğu kâğıdın arka yüzüne yazıldığı görülmektedir. İnşâ divanı reisinin sadrazama, sadrazamın da doğrudan hükümdara yazacağı mali yazıların mühim olanlarını temize çekip daha az önem arz eden belgeleri ise sadrazam adına kaleme alan bu kalemdekilerin defterdara karşılık geldiği ilgili belgelerin bazılarının (SF-F 88/33, SF-F 130/11) hemen yanında *defter-dār* teriminin kullanılmasından anlaşılmaktadır. Vakıf mütevelliliğine getirilen kimseler (SF-F 25) ile vakıf çalışanlarının maaşları (SF-F 54, SH-F 16), hâssa-i şerîfe gulâmlarının maaşları (SF-F 67), kurçı maaşları (SF-F 115), kale muhafızlarının maaşları (SF-F 116), tiyül sahibi (SF-F 81) ve mirasçılar arasında yaşanan anlaşmazlık (SF-F 51), mirasçısına tevarüs eden tiyül tevcihi ile mansıb tevdi (SF-F 93) devlete ait arazilerin hukuksuz olarak kullanılması (SF-F 80), bölge idarecileriyle mali konularda yaşanan anlaşmazlık (SF-F 85), şeyhülislamlık mansıbı tevcihi (SF-F 88), maaş aldığı bölgenin muhtelif sebeplerden dolayı değiştirilmesi (SF-F 114), boylar (SF-F 126) veya kişiler arasında yaşanan mülkî anlaşmazlık (SH-F 14) gibi hususlarda ıstar edilen belgelerde bu kalemin kaydının yer aldığı görülmektedir.

Sadrazam veya emirlere ait yarlık, ferman ve hükmün kimin tarafından uygun görülüp bilgisi dâhilinde yazılması hususunda ilgili kalemdekilere kaleme alınması için buyrulduğu, ilgili kalemde kim tarafından kaydedildiği, kontrol edildiği, görüldüğüne dair kayıtlar ise şunlardır: *be-nazar resîd* (SF-F 54/20, SH-F 16/18, KaçDH-F 1/13), *ıttılā'atu* (CY-F-Moğ. 1/15, AKF-F 11/35), *tal'atu* (CY-F-Moğ. 1/14), *tālî'atu* (CY-F 3), *ıttılā' yâft* (ÇY-F 6/13), *ıttılā'atu* (CY-

F 3), *ıttıla'atu 'aleyhi* -Timürlü diplomatikasında yarlığın son iki satırının sağ alt köşesindeki haşiyeye yazılmıştır- (TY-F 4/6-7, AKF-F 11/30, SF-F 5/14, SH-F 41/9), *muṭāla'a kerde şüd* (CY-F 3/8-9. Satırların sağ tarafındaki hâşiyede), *muṭāla'a üftād* (ÇY-F 6/14), *muṭṭali' şüd* (CY-F 3), *vaḳaftuhu 'alā zālike* (ÇY-F 1/20, CY-F 5, CY-F 6), *be-vuḳūf-ı 'alī-cenāb kemālū'l-mülk ve'd-devle ve'l-iḳbāl muḳarrer est mülāḫaḫa şüd* (SF-F 5), *i'tiṣāmetü billāh* (SF-F 54/17).

2.1. Sahh/ Sahîh

Sözlük anlamının “doğru, sahîh, uygun, yanlış yok” olduğu bu Arapça kelime, Selçuklu sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya sahası Türk devletleri diplomatikasında başta hükümdar olmak üzere özellikle itimâdü'd-devle yani sadrazamın görüp ve uygun bulduğu tahrirat işlemlerinin üzerine stilize bir şekilde bizzat kendisinin veya divan kâtibinin yazmasına müsaade ettiği işareti ifade etmek için kullanılmıştır. Buyruk belgelerinin İlhanlı öncesi ve sonrası yarlık, ferman ve hükümleri için klasik bir ifade olarak karşımıza çıkan ve ön tarafının *berîn cümle revend* şeklinde bağladığı, son kısmının ise genellikle *i'timād nümāyend* şeklinde bir formülle sona erdiği *corroboratio* bölümündeki *be-tevḳī'-i eşref-i a'lā muvaşṣaḫ ve muṣaḫḫaḫ kereded i'timād nümāyend* (KKF-F 3/9-10), *be-tevḳī'-i refī'-muṭā ḥūrşid-irtifā' ki fiḥrist-i ebvāb-ı sa'adet ve bihrūzī ve ḥātime a'māl-i übbebet ve firūzist muvaşṣaḫ ve muvaẓẓaḫ ve muṣaḫḫaḫ ve munaḳḫaḫ u mu'allā vu müzeyyen ü muḫallā kereded i'timād nümāyend* (AKF-F 15/25) örneklerindeki ifadelerle karşılık olarak İlhanlı, Calayırılı, Akkoyunlu, Safevî ve Afşarlar diplomatikasında yaygın olarak kullanılmıştır (Kök 2022: 2212-2214).

Safevîlerde *şahh* imzasının *sebt-i defter-i ḡulāmān* (SF-F 95/9), *ḫalem-i āmed* (SF-F 72/13), *sebt-i defter-i serḫaṭṭ* (SF-F 112/13), *sebt-i defter-i ḫālīş* (SF-F 113/9), *sebt-i defter-i nezāret* (SF-F 113/10), *sebt-i defter-i tevciḥ-i dīvān-ı a'lā* (SF-F 113/13), *sebt-i defter-i top-ḫāne-i mübāreke* (SF-F 116/18), *sebt-i defter-i nezāret* (SF-F 117/18) gibi dairelerde *nüvişte şüd* (SF-F 85/16, NDF-F 4/16), *be-naẓar res'id* (SF-F 85/17) veya *mülāḫaḫa şüd* (SH-F 33/26) kayıtlarını vuran kimseler tarafından da atılabildiği tespit edilmiştir.

2.2. Pervane/Pervaneçi

Pervāne veya *pervānçe* Farsça kökenli olup “general, denetçi, müfettiş, bir hükümdar alameti veya belgesi, iktidardaki herhangi bir devlet adamından gelen hibe veya nâmenin altında bulunan mühür, bir geçiş, ruhsat vermek, ayrılmak, izin vermek, komuta etmek, emir vermek, emir, yazılı emir” demektir (Steingass 1963: 245b). Selçuklularda tanıklanan bu terim, genel olarak 'ferman' anlamına gelip İlhanlılarda da bu anlamıyla kullanılmıştır. Bununla birlikte *pervāne*, Selçuklularda arazi işlerini tutan memurları da ifade etmekteydi. Bu vazifesi yönüyle Osmanlı Devleti'nde başka vazifeleri yürütmekle beraber arazi işlerine de bakan nişancının vazifesini görürdü. İlhanlılarda *şāhib-i dīvān* olan vezirin işlerinin yoğun olduğu durumlarda divan işlerine nezaret ve icap eden durumlarda belge ve deftere *pervānesini* koyma yani onaylama ve buyurma işine *nijābet-i vezāret* makamındaki yardımcısı alâkadar

olurdu. Emir ve vezirlere ait *pervāneleri* iyice tetkik ettikten sonra beyaza çekme işlerine ise uluğ bitikçi bakmaktaydı (Uzunçarşılı 1988: 96, 212, 219-220).

Calayırılılar (CY-F-Moğ. 1/7) döneminde *aḥkām* kelimesi ile bir arada kullanılan *pervāne*, Karakoyunlu belgelerinde *pervānçe* (KKF-F 3/13), Akkoyunlu fermanlarında *pervānçe-i eşref-i a' lā* (AKF-F 2/12) ya da sade *pervānçe* şeklinde *ḥüküm* (AKF-F 9/27) ve *nişān* (AKF-F 15/20) kelimeleri ile birlikte, Safevî ferman, arz ve hükümlerinde ise kimi zaman *pervānçe* olarak tek başına (SF-F 7/17) veya *pervānçe-muṭā'a* (SF-F 89/7), *pervānçe-i be-tevkī'-i refī'-i menī' eşref-i aḳdes-i hümāyūn-ı a' lā* (SF-F 101/14-15), *pervānçe-i be-müḥr-i eşref* (SF-F 102/20), *pervānçe-i eşref* (SF-F 124/19, SH-F 43/8), *pervānçe-i cihān-muṭā'* (SArz-F 2/8) gibi terkiplerle kimi zaman da *ḥüküm* (SF-F 31/13) veya *nişān* (SF-F 1/17) kelimeleri, kimi zaman ise *ḥüküm* ve *nişān* (SF-F 25/19) kelimelerinin her ikisiyle birlikte kullanılmıştır.

Divan, hazine, ikta ve atıyyelere ait fermanları tetkik edip icabını yapan dairenin reisi için kullanılan pervaneçi, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî divanlarında *pervāne*, *pervānçe-i hümāyūn*, *pervānçe-i eşref-i a' lā* veya *pervānecāt* adı verilen fermanları yazan memurlar için kullanılmıştır. Bu makama umumiyetle daha önce divan kâtibi vazifesini yürüten kimseler tayin edilmekteydi (Uzunçarşılı 1988: 280). Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Kök 2022: 154-155.

Pervāne, İlhanlı, Çobanlılar ve Timürlülerde divandan çıkan yazıların arka yüzlerine Türk-Uygur hattıyla (İY-F 7, ÇY-F 1, TY-F 1/9), Karakoyunlu ve Akkoyunlularda ise ön yüzlerinin alt tarafına hâşiye olarak Arap hattıyla belgeyi yazanın adının yazılması usul olan (KKF-F 8/44, AKF-F 15/27) bir tür yazışma usulü idi. İlhanlı ve Çobanlılar döneminde yarlıkların yazılı olduğu kâğıdın arka yüzüne belgenin geçerli, gerçek, güvenilir ve sağlıklı olduğunu belirtmek için belgeyi tasvip eden birkaç büyük emirle komutan adlarının Türk-Uygur hattıyla ve Türkçe olarak yazılması olduğu anlaşılmaktadır: (İY-F 7, ÇY-F 1). Bu durumda buradaki amaç yazının kimler (emir veya pervaneçiler) tarafından tasvip edildiğini belirtmektir. Akkoyunlu dönemi münşilerinden Ebû Bekr-i Tihriânî bu terimle ilgili olarak döneme ait her tür belgeye *pervāne* denebildiği, Çingizlilerde dört devlet mühründen birinin adı olduğu ve altından yapılmış küçük bir hükümdar mührü olduğu, bu mühürle hazineye ait vesikaların damgalandığı, hâcib veya perdedâr'a *pervāne* dendiği bilgisini aktarır (2014: 193). Yukarıdaki bilgilerden anlam alanının oldukça geniş olduğu görülen *pervāne*den kastın devlet hazinesinden eşya ve para çıkması icap eden durumlarda vezirin meseleyi hükümdara arz etmesi üzerine hükümdarın verilmesini tasvip ettiğine dair emri ile yazılan buyruldu, ferman ve hüküm olduğu anlaşılmaktadır. Bu fermanların daha sonra deftere kaydının yapıldığı ve üzerine tamga vurulduğu anlaşılmaktadır. Benzer uygulamanın Timürlü, Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemi belgelerinde de tanıklandığı hem yukarıda, hem de dizindeki ilgili maddede belirtildiği için tekrara düşmemek için burada yinelenmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kök 2022: 2203-2206.

2.3. Üçig İnü

Üçig, Türkçeye Sogdcadan, Türkçeden de Moğolcaya geçmiş bir kelimedir. Eski Türkçe metinlerde üçik "harf; hece; yazı, yazılı metin", bundan üçiklig'in "harfli, heceli; onaylı tasdikli" anlamları ile tanıklanmıştır (Wilkens 2021: 813, 814). Moğolca üçig inü formülü (Cleaves 1951: 493-526) Çingiz Han devrinden beri uygulanagelen bir geleneğin devamı olarak bazı emirler ile devlet ileri gelenlerinin isimlerinin yarlığın sıhhatini göstermek için Türk-Uygur hattıyla kaydedilmesidir. Türkçe, Farsça, Moğolca yazılmış veya Farsça-Moğolca, Farsça-Türkçe gibi iki dilli yarlıklarda, yarlığın arkasına emirlerin adından önce *üçig inü* yani fermanı "teyit/ tasdik ediyorlar" yazılmakta idi. İlhanlılarla onların mirasçıları olan Çobanlı ve Calayırılarda mühim işlerin hâllolunması için ıstar olunan yarlıklarda belgenin geçerlilik, güvenilirlik, resmîlik, sağlık ve sıhhatini göstermek için belgelerin bazılarının arka yüzüne Türk Uygur hattıyla büyük emirlerin adlarının yazılmadan önce bu formülün zikredildiği görülmektedir: *üçig inü (?) Ükeçin Davlaş-a Dimiş kıoca Tacadin Ali ş-a üçig inü Ş-a* (İY-Moğ. 2), *üçig inü Ş-a Mağmud Şamsadin Sakariy-a Kaus Nacibadin Mağmad Şayığ Ali* (CY-F-Moğ. 1).

Sonuç

İlhanlıdan Kaçarlara kadar İran sahası devlet yazışma belgelerindeki mühür ve kayıtlı ilgili terimlerin, hükümdar ve divan belgelerinin mühürlenmesi ile belgelerin kayıt altına alınmasında kullanılan diğer alametler olmak üzere iki başlık altında toplanabileceği belirlenmiştir. Bu terimlerden ilk gruba dâhil olan *tamğa*, *tuğra*, *nişân/belge*, *tevki* ve *mühür* devlet yazışma belgelerine egemenlik ve güç sembolü başta olmak üzere çeşitli amaçlar için vurulmuştur. Söz konusu terimlerden *tamğa*, *tuğra* ve *belgenin* Türkçe, *tevkini* Arapça, *mühür* ve *nişânın* Farsça olması; hem dönem ve saha devletleri diplomatiğinin hangi yazışma kültürlerinin etkisiyle teşekkül ettiğini hem de gelişme seyrini ortaya koymaktadır.

Mühür ve kayıtlı ilgili kavramlar ile bunların üzerindeki ifadelerin hem incelenmeye esas alınan saha hem de Türklüğün diğer sahalarıyla benzeşip örtüşmesi; farklı lehçe konuşurları olan Türkler arasında imla, ses ve şekil bilgisel farklılıklar olsa da benzer ve ortak yönler ihtiva eden bir Türk Devlet yazışma dili ve üslubunun var olduğunu göstermektedir.

Hükümdar nâmelerinin mühürlenmesinde kullanılan alametlerden biri olan mührün, dönem ve sahanın diğer devletlerinden farklı olarak Safevîlerde kâğıdın arka yüzüne vurulduğu belirlenmiştir. Yine Karakoyunlulara ait gördüğü bir belgeden hareketle vezirlerin belgenin arka yüzüne mühür basmadıkları, sadece vesikanın alt sağ tarafındaki hâşiyeye fermanı yazan pervaneçinin isminin yazılmasıyla yetinildiği bilgisini veren Uzunçarşılı'nın aksine, çalışmada KKF-F 8 numarasıyla gösterilen Karakoyunlu Mirza Cihanşah'ın önemli vakıf ve türbelere mütevellî tayin edilmesiyle ilgili ıstar ettiği 867/1463 tarihli fermanın arka yüzünde üç mührün bulunduğu dair tespit, söz konusu iddia ve bilginin yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, AKF-F 9, AKF-F 10 ve AKF-F 12 numaralı fermanlarda hükümdar mührünün yeri ile tespitler, Uzunçarşılı'nın Akkoyunlu

hükümdarlarının mühürlerinin vesikaların sonuna basıldığı iddiasının kısmen doğru bir bilgi olduğu anlaşılmıştır.

Devlet resmî evrakının baş veya son tarafına konan ve hükümdar imzası anlamındaki *nişân*, *belge* terimleri, Timürlülerden itibaren yarlık ve ferman anlamıyla kullanılmıştır. Bu terimin Türkçe karşılığı olan *belge*, İlhanlı ve Çobanlı devlet yazışmalarında yaygın olarak kullanılırken yerini daha sonra Farsça *nişân* kelimesine bırakmıştır. Bilhassa İlhanlı dönemine ait Türk-Uygur hatlı ve 'Phags-pa yazısında kullanılan bu Türkçe diplomatik terimin kullanımının Kaçarlara kadar Ön Asya sahasında sürdüğü belirlenmiştir.

Hazırlanan belgenin tasdiki, doğruluğu ve hangi daireye ait olduğunu gösteren kayıtlardan bazılarının belgenin ön, bazılarını ise arka yüzünde bulundukları belirlenmiştir. Bunlardan İlhanlı yarlıklarına Uygur hattıyla Moğolca yazılan *taivu-yin belge*, 'Phags-pa yazısıyla *Qutluq Şa-yin belge* ile İlhanlı, Çobanlı ve Calayırlı yarlıklarındaki *uşbite ve'l-ḥamdu li'llāh*, *uşbite ve leḥü'l-ḥamd*, *uşbite ve leḥü'l-ḥamdü ve's-şenā*, *el-ḥamduli'llāhi 'alā ni'meti*, *uşbite ve lehu's-şukr*, *uşbite ve lehu'l-mağfireti*, *uşbite huve'l-gaffūr*, *uşbite ve leḥü'n-necāt*, *uşbite ve huve'l-mu'izz*, *uşbite ve leḥü't-tevfik*, *uşbite ve huve'l-feth*, *uşbite ve hüve'l-mu'in*, *uşbite fi-dīvānu'l-inşā*, *uşbite fi'l-ceride*, *uşbite fi dīvānu'l-kitābāt*, *ed-dīvānu'l-a'lā*, *vaḳaftuhu 'alā zālike* ve *şahh* kayıtlarının belgenin ön yüzündeki kayıtlar grubuna girdiği belirlenmiştir.

Safevî diplomatikasının gerek zamanının şart ve gereksinimlerine daha kolay ve pratik çözümler bulma gerekse daha oturmuş yani köklü bir kayıt tutma geleneğine sahip olmanın avantajıyla belgeleri kayıt altına alma işlemlerini oldukça sistematize ettiği görülmüştür.

Pervānenin İlhanlı, Çobanlılar ve Timürlülerde divandan çıkan yazıların arka yüzlerine Türk-Uygur hattıyla; Karakoyunlu ve Akkoyunlularda ise ön yüzlerinin alt tarafına hâşiye olarak Arap hattıyla belgeyi yazanın adının yazılması usul olan bir tür yazışma usulü olduğu belirlenmiştir. Mühim işlerin hâllolunması için istar olunan yarlıklarda belgenin geçerlilik, güvenilirlik, resmîlik, sağlık ve sıhhatini göstermek için belgelerin bazılarının arka yüzüne Türk Uygur hattıyla büyük emirlerin adlarının yazılmadan önce zikredilen Moğolca *üçig inü* formülünün ise incelenen dönem ve saha devletlerinden sadece İlhanlı, Çobanlı ve Calayırlı diplomatikasında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anadolu, Azerbaycan, Irak, İran ve Kafkasya sahası Türk ve Türk-Moğol devlet ve hanlıkları devlet yazışma belgelerindeki mühür ve kayıtla ilgili terminoloji bize ilgili zaman ve saha Türk ve Türk-Moğol devletlerinin diplomatik dillerinin Arap, Çin, İran, Moğol ve Türk yazışma geleneğinin etkisinde teşekkül ettiği sonucuna varırmıştır.

Kaynakça

Afyoncu, Erhan. 2007. "Nişancı". ss. 156-158 içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları.

İlhanlıdan Kaçarlara İran Sahası Devlet Belgelerindeki Mühür ve Kayıtlı İlgili Terimler

- Alışık, Cevdet Eralp. 2008. "Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuz Damgaları Türk Kültüründe Tamga ve Kökeni". ss. 65-68 içinde *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* İçinde. Edt. F. Sema Barutcu Özönder. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Amitai-Preiss, Reuven. 1994. "An Exchange of Letters in Arabic between Abaya Īlkhân and Sultan Baybars (A. H. 667/ A. D. 1268-1269)". *Central Asiatic Journal* 38(1): 11-33.
- Arat, Reşid Rahmeti. 2006. *Baburnâme (Vekâyi) Gazi Zahîreddin Muhammed Babur*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Arat, Reşid Rahmeti. 2008. *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ayazlı, Özlem. 2016. *Eski Uyгурca Din Dışı Metinlerde Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Barutcu Özönder, F. Sema. 2017. "Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 2(2): 12-63.
- Clauson, Sir Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Cleaves, Francis Woodman. 1951. "A Chancery Practice of the Mongols in Thirteenth and Fourteenth Centuries". *Harvard Journal of Asiatic Studies* 0(14): 493-526.
- Ebû Bekr-i Tihranî. 2014. *Kitâb-ı Diyarbekriyye*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican, Ziyad Akkoyunlu. 2014. *Kâşgarlı Mahmud Divanı Lûgati't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, Marcel. 1991. *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Güneş, İbrahim. 2021. "Abâkâ Hân Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-680/1265-1282)". Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Halaçoğlu, Yusuf. 1993. "Damga". ss. 454-455 içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İpşirli, Mehmet. 2000. "Temlik-nâme". ss. 430-431 içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları.
- Kortel, S. Haluk. 2006. *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kök, Ali. 2022. "Büyük Selçuklu Sonrası Anadolu, İran, Irak ve Kafkasya Sahası Türk Devletlerinde Devlet Yazışma Kültürü, Dili ve Üslûbu, Belgeler ve Açıklamalı Dizinler". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Köprülü, Mehmed Fuad. 1931. "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* 0(1): 165-298.
- Köymen, Mehmet. 1964. "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 2(2): 303-380.
- Kuşoğlu, M. Zeki. 2008. *Tarihin Görgü Şahitleri Osmanlı Mühürleri*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Kütükoğlu, Mübahat S. 2006. "Mühür". ss. 530-531 içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: TDV Yayınları.

- Kütükoğlu, Mübahat S. 2013. *Osmanlı Belgelerinin Dili*. Ankara: TTK Yayınları.
- Minorsky, Vladimir. 1943. *Tadhkirat al-Mulûk (A Manual of Safevîd Administration)*. London: University of Cambridge Press.
- Özgüdenli, Osman Gazi. 2009. *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özyetgin, Ayşe Melek. 1996. *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, Ayşe Melek. 2005. *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Pakalın, Mehmet Zeki. 2004. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Räsänen, Martti 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Reychman, Jan, Ananiasz Zajaczkowski. 1993. *Osmanlı Türk Diplomatiği El Kitabı-Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats*. Çev. A. S. Ehrenkreutz. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Rybatzki, Volker. 2006. *Die Persomennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente Eine lexikalische Untersuchung*. Helsinki.
- Steingass, Francis Joseph. 1963. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London.
- Sümer, Faruk. 1999. *Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- Samoyloviç, Aleksandr Nikoleviç. 1932-39. "Cucu Ulusu'nda Payza ve Baysaya Dair". Çev. Hasan Ortekin. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, C. 2: 53-65.
- Şirin, Hatice. 2016. *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara, TDK Yayınları.
- Tokan, Özgür. 2016. "XI. Asırda Selçuklular'da Tuğra". *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 3(1): 2-20.
- Umur, Suha. 1980. *Osmanlı Padişah Tuğraları*. İstanbul: Cem Kitabevi.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 1941. "Tuğra ve Pençeler". *Türk Tarih Kurumu Belleten* 0(5): 101-157.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. 1988. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: TTK Basımevi.
- Veliyeva, Zülfiye. 2007. "Safevî Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülük'e göre)". Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yasuhiro, Yokkaichi. 2010. "Chinese Seals in the Mongol Official Documents in Iran: Re-examination of the Spragistic System in the Il-khanid and Yuan Dynasties". *Journal of the Turfan Studies: Essays on the Third International Conference on Turfan Studies, The Origins and Migrations of Eurasian Nomadic Peoples*: 215-231.
- Yılmaz, Bülent. 2004. "Celayirliler Kabile-Devlet". Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Wilkens, Jens. 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch)/ Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, (Eski Uyğurca – Almanca – Türkçe)*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

